

**EESTI
ETÜMOLOOGIA-
SÕNARAAMAT**

Eesti Keele Instituut

EESTI ETÜMOLOOGIA- SÕNARAAMAT

Koostanud ja toimetanud
Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar

Peatoimetaja Iris Metsmägi

*Eesti Keele Sihtasutus
Tallinn 2012*

Koostanud

Iris Metsmägi (*ka-kniks*, N, R, T)

Meeli Sedrik (A, E, L, M, O, P, S)

Sven-Erik Soosaar (H–J, *koba-küüvits*, U–Ü)

Registri koostanud Sven-Erik Soosaar, programm Indrek Hein

Konsultant Udo Uibo

Sõnaraamat on valminud Eesti Keele Instituudi sõnastikusüsteemis **Lex**

Sõnastikusüsteemi konsultant Andres Loopmann

Küljendanud Astrid Värv

Kaane kujundanud Adam Kaarma

Raamatu väljaandmist on toetanud Eesti Kultuurkapital,
Haridus- ja Teadusministeerium ning Kultuuriministeerium

Autoriõigused: koostajad ja Eesti Keele Instituut 2012

ISBN 978-9985-79-478-4

Trükitud AS Pakett trükikojas

www.eksa.ee

SAATEKS

Käesolev sõnaraamat on esimene Eestis koostatud ja Eestis ilmuv eesti etümoloogiasõnaraamat. See on tänapäeva sõnaraamat, mis koondab endas eesti tüvevara, ühtlasi uurali või kitsamalt läänemeresoome tüvevara päritolu alal seni tehtud uurimistööd. Arvesse on võetud nii varasemaid etümoloogiasõnaraamatuid, üksikuid laensõnarühmi käsitlevaid monograafiaid kui ka üksiketümoloogiatele pühendatud kirjutisi. Paratamatult tulevad sõnaraamatus esile ka seni veel käsitlemata valdkonnad või lahendamata küsimused.

Sõnaraamat on püütud koostada nii, et seda saaks kasutada keeleteadusliku erihari-
duseta keelehuviline. Välditud on keerukamat keeleteaduse terminoloogiat, sõnaraamat on varustatud eesti tüvevara ajalugu ja etümoloogiateaduse meetodikat tutvustava ülevaatega. Sõnartiklites esitatud lisateave piirdub üldjuhul üksnes eesti keele või Eesti kultuuriloo seisukohast olulisega. Samas peaksid siit esmase etümoloogialase teabe leidma ka keeleteadlased.

Sõnaraamatu eelkäijateks on Julius Mägiste „Estonisches etymologisches Wörterbuch” (Helsinki 1982–1983) ja Alo Rauna „Eesti keele etümoloogiline teatmik” (Rooma–Toronto 1982), mis on koostatud ja ilmunud välismaal. Julius Mägiste sõnaraamat on tegelikult lõpuni toimetamata käsikirja faksiimileväljaanne ning on seega laiemale lugejaskonnale olnud raskesti kasutatav. Alo Rauna teatmik sisaldab vähegi sügavama huviga kasutaja jaoks liiga nappi teavet. Soome keelega ühiste tüvede puhul on olnud võimalik kasutada soome etümoloogiasõnaraamatuid „Suomen kielen etymologinen sanakirja” (1955–1981), „Suomen sanojen alkuperä” (1992–2000) ja Kaisa Häkkineni sõnaraamatut „Nykysuomen etymologinen sanakirja” (2004).

Sõnaraamatu koostamisele Eesti Keele Instituudis on eelnenud aastakümnete pikkune ettevalmistustöö, mille käigus on loodud etümoloogiakartoteek, kuhu on püütud koondada kõik trükkis ilmunud eesti sõnade päritolu teaduslikud käsitlused. Praeguseks on kartoteegis üle poole miljoni kaardi.

Eesti Keele Instituut tänab Tiit-Rein Viitsot ja Paul Koklat, kes korraldasid etümoloogiakartoteegi koostamist, ning meenutab tänuga kartoteegitöösse suure panuse andnud Karl Konti. Eriline tänu Lembit Vabale, kes lisaks kartoteegi arendamisele suunas sõnaraamatu tegemist selle algusfaasis ja on andnud koostajatele väärtuslikku nõu.

Koostajad

SISUKORD

Etümoloogiateadusest ja eesti tüvevara ajaloost 9

1. Üldist 9
2. Eesti tüvevarakihid 9
 - 2.1. Omatüved 9
 - 2.2. Laentüved 11
 - 2.2.1. Vanemad laenud 11
 - 2.2.2. Uuemad laenud 13
 - 2.3. Tehistüved 16
3. Eesti keel laenuandjakeelena 17
4. Etümoloogiateaduse meetodid 18
 - 4.1. Häälikulooline meetod 18
 - 4.2. Häälikulooline meetod ja murdeandmed 20
 - 4.3. Muud meetodid 23

Sõnaraamatu ülesehitus 25

1. Märksõnavalik 25
2. Märksõnastiku ülesehitus 26
3. Sõnaartikkel 27
 - 3.1. Sõnaartikli struktuur 27
 - 3.2. Sõnaartikli osade kirjeldus 27
4. Sugulaskeelte materjali esitamine 31
5. Teiste keelte ainese esitamine 33
6. Sõnaraamatu allikad 33

Kirjandust 34

Lühendid 38

Olulisemad hääldusmärgid 39

Etümoloogiasõnaraamat 41

Register 638

Uurali keeled 638

Läänemeresoome keeled 638

Liivi 638 • Salatsi liivi 647 • Vadja 648 • Soome 661 • Isuri 681 • Aunuse karjala 693 •
(Põhja- või lõuna)karjala 704 • Lüüdi 707 • Vepsa 716

Saami keeled 724

(Põhja)saami 724 • Inari saami 728 • Lule saami 728 • Pite saami 728 • Ume saami 728 • Lõunasaami 728 • Rootsisaami 728 • Koltasaami 728 • Kildini saami 728 • Turjasaami 728

Volga keeled 728

Ersa 728 • Mokša 731 • (Niidu)mari 734 • Mäemari 735

Permi keeled 735

Udmurdi 735 • (Sürja)komi 737 • Permikomi 739

Ugri keeled 739

(Põhja)handi 739 • Idahandi 741 • Lõunahandi 741 • (Põhja)mansi 741 • Idamansi 743 • Läänemansi 743 • Lõunamansi 743 • Ungari 743

Samojeedi keeled 745

(Tundra)neenetsi 745 • Metsaneenetsi 746 • Eenetsi 746 • Nganassaani 747 • Sölkupi 748 • Kamassi 749 • Matori 749

Indoeuroopa keeled 750

(Alg)indoeuroopa 750 • Algindoirani 751 • Algiraani 751 • Avesta 751 • Vanaindia 751 • Sanskriti 752 • Prakriti 752 • Jidga 752 • Mustlaskeel 752 • Osseedi 752 • Puštu 752 • Pärsia 752 • Sarikoli 752 • Saka 752 • Sogdi 752 • Alggermaani 752 • Gooti 755 • (Kesk)jalamsaksa 756 • Vanasaksi 762 • Saksa 762 • Vanapärsia 767 • Keskülemsaksa 768 • Baltisaksa 768 • Jidiši 769 • Vanafriisi 769 • Friisi 769 • Keskholandi 769 • Hollandi 769 • Vanainglise 769 • Inglise 770 • Algskandinaavia 770 • Vanaislandi 771 • Islandi 772 • Fääri 773 • Norra 773 • Rootsi 773 • Vanarootsi 776 • Eestirootsi 777 • Soomerootsi 780 • Gotlandi 780 • Vanataani 780 • Taani 780 • (Alg)balti 780 • Leedu 781 • Läti 783 • Preisi 786 • Algslaavi 786 • Vanaslaavi 786 • Poola 786 • Serbia 786 • Sloveeni 786 • Tšehhi 787 • Ukraina 787 • Vanavene 787 • Vene 787 • Ladina 790 • Keskladina 790 • Hispaania 791 • Itaalia 791 • Prantsuse 791 • Vanaiiri 791 • Keskiiri 791 • Armeenia 791 • Heti 791 • Vanakreeka 791 • Keskkreeka 791 • Tohhaari 791

Turgi keeled 791

Algturgi 791 • Baškiiri 791 • Jakuudi 791 • Tatari 791 • Tšuvaši 791 • Türgi 791 • Uiguuri 792 • Usbeki 792

Teiste keelkondade keeled 792

Ainu 792 • Akadi 792 • Aleuudi 792 • Araabia 792 • Burjaadi 792 • Evengi 792 • Gruusia 792 • Gröõni 792 • Heebrea 792 • Jukagiiri 792 • Kalmõki 792 • Korea 792 • Mongoli 792 • Nanai 792 • Sumeri 792 • Taino 792 • Tamili 792 • Tupi 792 • Ultši 792

ETÜMOLOOGIATEADUSEST JA EESTI TÜVEVARA AJALOOST

1. ÜLDIST

Etümolooogia on keeleteaduse osa, mis käsitleb sõnade päritolu. Eelkõige on etümolooגיעaduse uurimisobjektiks tüvede päritolu. Kõige üldisemalt võib iga keele sõnatüvede päritolu järgi jagada omatüvedeks ja laentüvedeks. Omatüvedena käsitletakse tüvesid, millele ei ole leitud laenuallikat ja millel võib olla sugulaskeeltes vaste, mille saab tagasi viia samale algtüvele. Laentüved on tüved, mis on teisest keelest laenatud. Etümolooגיעaduse eesmärk on teha kindlaks sõnatüve vasted sugulaskeeltes ja/või laenuallikas. Ühtlasi uurib etümolooגיעadus ühe keele sõnade omavahelisi päritoluseoseid, selgitades välja, missugused sõnad (nt häälikuliselt erinevad tüvekujud, eri tähendusega häälikuliselt sarnased sõnad, tuletised) lähtuvad keeleajalooliselt ühest ja samast tüvest.

Etümolooגיעaduse sõnaraamat ongi sõnaraamat, mis sisaldab teavet keele sõnatüvede päritolu ja sõnade omavaheliste päritoluseoste kohta.*

2. EESTI TÜVEVARAKIHID

2.1. Omatüved

Eesti keel kuulub uurali keelkonna läänemeresoome keelte rühma. Omatüved võib rühmitada tüvevarakihtideks vastavalt sellele, missugustes uurali keeltes või keelerühmades on neil vasted.

Kõige vanemad on tüved, millel leidub vasted kõige kaugemates sugulaskeeltes, samojeedi keeltes: neenetsi, eenetsi, nganassaani, sölkupi, kamassi või matori keeles. Loomulikult on neil enamasti vasted ka teistes uurali keeltes. Need tüved moodustavad **uurali tüvevarakihi**. Uurali tüved on nt *ema, isa, kaks, kala, maa, mine-(ma), nool, päev, silm, vask*.

Vanuselt järgmise tüvevarakihi moodustavad tüved, millel on vasted ugri keeltes: ungari, handi või mansi keeles. Need tüved moodustavad **soome-ugri tüvevarakihi**. Soome-ugri tüvede hulka kuuluvad nt *ilm, jalg, käsi, leem, neli, näge-(ma), söö-(ma), talv, veri, öö*.

* Peatüki koostamisel on kasutatud peamiselt sõnaraamatu kirjandusloetelus olevaid teoseid.

Läänemeresoome-permi tüvevarakihti kuuluvad tüved, millel on vasteid permi keeltes: udmurdi, sürjakomi või permikomi keeles. Läänemeresoome-permi tüved on nt *amb, jaksa-(ma), kaas, kotkas, külm, lõuna, peni, rehi, säär, äi*.

Läänemeresoome-volga tüvevarakihti kuuluvatel tüvedel on vasteid volga keeltes: ersa, mokša (mordva keeled) või mari keeles. Arvestades mitme teadlase seisukohta, et mordva keelte ja mari keele ühendamine volga keelerühmaks on põhjendamatu, on käesolevas sõnaraamatus läänemeresoome-volga tüvedeks nimetatud ainult tüvesid, millel on vasted nii vähemalt ühes mordva keeltest kui ka mari keeles. Sellised tüved on nt *jahva-(tama), juma-(l), täht, uhmer, vaher*. Tüvesid, millel on vaste ainult mari keeles, nimetatakse käesolevas sõnaraamatus läänemeresoome-mari tüvedeks, nt *haab, kevad, saar* ‘lehtpuu’, *selg*. Tüvesid, millel on vaste ainult mordva keeltes, nimetatakse käesolevas sõnaraamatus läänemeresoome-mordva tüvedeks, nt *juur, kümme, lehm, lisa, sääsk, vaim, õlg* ‘teravilja kõrred’.

Läänemeresoome-saami tüvevarakihti kuuluvatel tüvedel on vasteid saami keeltes: põhja-, lõuna-, Ume, Pite, Lule, Inari, kolta-, Akkala, Kildini või turjasaami keeles. Niisugused tüved on nt *hõbe, ilves, jätka-(ma), küll, ligi, nina, nälg, org, põde-(ma), vihm*.

Läänemeresoome tüvevarakihti kuuluvana on käesolevas sõnaraamatus käsitletud tüvesid, mil on vasteid läänemeresoome keelte põhjarühma keeltes: soome, isuri, karjala või vepsa keeles. Niisugused tüved on nt *eile, kiri, kurt-(ma), kõne, lange-(ma), peenar, puus, sõna, talu-(ma), udu, ürga-(ma)*. Varasemates käsitlustes on mõnikord läänemeresoome tüvedeks peetud vaid tüvesid, millel on vaste karjala või vepsa keeles, ning on eraldi välja toodud veel liivi-soome tüvevarakiht, kuhu kuuluvaks peetakse neid tüvesid, millel on vaste liivi ja/või soome keeles.

Läänemeresoome tüvede hulgas on palju niisuguseid tüvesid, mis jälgendavad otseselt loodushääli või väljendavad tähendust ebamäärasemalt mingisuguse häälikulise seose kaudu. Sageli on niisuguseid tüvesid liigitatud vastavalt onomatopoeetilisteks ja deskriptiivseteks. Käesolevas sõnaraamatus nimetatakse neid **häälikuliselt ajendatud tüvedeks**, onomatopoeetilisi ja deskriptiivtüvesid täpsemalt eristamata. Häälikuliselt ajendatud läänemeresoome tüved on nt *ammuma, jorisema, kahisema, kiljuma, nihkuma, paiskama, vabisema*. Häälikuliselt ajendatud tüvesid on ka vanemates sõnavarakihides. Kaugemate sugulaskeelte vastete puhul tuleb aga enamasti arvesse rööpse kujunemise võimalus.

Omatüvede hulka võib tinglikult lugeda ka need laenuetümoloožiata tüved, millel on vasteid ainult läänemeresoome keelte lõunarühma kuuluvates keeltes (liivi, vadja), nt *abu, jõrm, kasi-(ma), kolku-(ma), niiske*, või mis esinevad ainult eesti keeles, nt *kaan, noomima, võldas*. Suure tõenäosusega on need tüved laenatud mõnest seni teadmata allikast või on tegemist mõne tuntud etümoloožiaga tüve seni kindlaks tegemata variandiga.

2.2. Laentüved

Laentüvesid rühmitatakse vastavalt laenuperioodile ja laenuandjakeeltele. Kontakt kindla laenuandjakeelega ongi alati seotud mingi kindla ajaperioodiga. Laenuaja järgi võib laentüved kõige üldisemalt rühmitada vanemateks ja uuemateks.

Vanemad laenud pärinevad ajast enne praegu tuntud uurali ja indoeuroopa keelte omaette keelteks kujunemist. Need on laenatud mõnda uurali keelte varasemasse varianti, mis on olnud eesti keele ja (kõigi või osa) tänapäeva uurali keelte ühiseks eelkäijaks, ja laenuallikaks on olnud mõni indoeuroopa keelte varasem variant, mis on olnud mitme tänapäeva indoeuroopa keele ühine eelkäija. Seega on vanematel laenudel alati vasteid vähemalt osas sugulaskeeltest. Vanemad laentüved on kaasa teinud arengu mõnest varasemast keelevariandist tänapäeva keelteni, alludes samadele muutustele nagu omatüvedki.

Uuemad laenud pärinevad ajast, mil eesti keelt on juba võimalik pidada omaette keeleks. Need on laenatud keeltest, millega eesti keelel on olnud selle aja jooksul kontakte. Uuemad laenud on eesti keelde laenatud sugulaskeeltest sõltumatult (võimalikud on rööplaenud sugulaskeeltesse).

2.2.1. Vanemad laenud

Vanima laenukihi moodustavad **indoeuroopa laenud**. Need on laenatud ajal, mil tõenäoliselt ei olnud veel üksteisest eraldunud ei indoeuroopa keelkonna harud ega ka uurali keelkonna harud. Indoeuroopa laenud kuuluvad enamasti uurali ühissõnavara hulka, st neil on vasteid nii soome-ugri kui ka samojeedi keeltes. Indoeuroopa laenud on nt *iva*, *mesi*, *müü-(ma)*, *nimi*, *pelga-(ma)*, *sool* 'kristalne aine', *veda-(ma)*, *vii-(ma)*.

Vanuselt järgmise laenukihi moodustavad **indoiraani laenud**. Need pärinevad ajajärgust, mil nii indoeuroopa keelkond kui ka uurali keelkond olid juba harunema hakanud. Laenud on saadud keelekujust, mis on olnud tänapäeva india (nt hindi, bengali, singali), iraani (nt pärsia, osseedi, puštu) ja Nuristani keelte ühine eelkäija. Üksikuid tüvesid on peetud hilisemateks, algiraani laenudeks, st need on saadud pärast indoiraani keelte edasist lahknemist, laenuallikaks on olnud keelekuju, mis on olnud iraani keelte ühine eelkäija. Indoiraani tüvedel on enamasti vasteid kõigis soome-ugri keelte rühmades, kuid samojeedi keeltes vasted puuduvad. Võimalikeks indoiraani laenudeks on siiski peetud ka mõnda ainult läänemeresoome või läänemeresoome ja volga keeltes levinud tüve. Indoiraani laentüved on tähenduselt seotud peamiselt põllumajanduse ja loomakasvatusega. Indoiraani laenud on nt *abi*, *iha*, *keder*, *marrask*, *paras*, *põrsas*, *sada*, *sarv*, *udar*, *varss*, *vasar*, võimalikud algiraani laenud on *ahne*, *era-*, *maks-(ma)*, *soe*, *sündi-(ma)*, *tõug* 'suvivili'.

Järgmised laenukihid pärinevad ajajärgust, mil läänemeresoome keelerühm oli ülejäänud soome-ugri keelte rühmadest eraldunud, kuid ei olnud veel välja kujunenud tänapäevaseid läänemeresoome keeli.

Balti laenud on saadud keelekujust, mis on olnud balti keelte (leedu, läti, preisi) ühiseks eelkäijaks. Need laenud on läänemeresoome keeltesse jõudnud alates II aastatuhandest või isegi III aastatuhande lõpust eKr. Laenamine oli aktiivne kogu II aastatuhande jooksul eKr ning jätkus kuni balti keeleühtsuse lagunemiseni umbes 5. sajandil eKr. Umbes 30 balti laentüvel on vaste lisaks läänemeresoome keeltele ka saami keeltes, seega algas laenamine tõenäoliselt juba enne saami ja läänemeresoome keelte lahkemist. Mõne balti laenu puhul on olemas ka rohkem või vähem kindlad vasted mordva keeltes ja üksikute tüvede puhul isegi mari keeles. Osa balti laene mordva (või volga) keeltes võib olla saadud otsestest kontaktidest balti keeltega, st need on rööplaenud. On aga arvatud, et kuna laenamisajal võisid tihedad kontaktid läänemeresoome ja mordva keelerühma vahel olla säilinud, siis osa balti laenudest võis mordva keeltesse jõuda ka läänemeresoome keelte vahendusel.

Kuigi suur osa balti laene on levinud kõigis läänemeresoome keeltes, leidub ka tüvesid, mis on levinud kitsamalt, ja selliseidki, mis esinevad vaid eesti keeles, nt *keris* ja *käblik*. Neid on peetud ka mõnevõrra hilisemateks, nn eelläti laenudeks.

Balti laenud hõlmavad väga mitmesuguseid mõistepiirkondi, kõige arvukamalt on nende hulgas põllunduse ja karjakasvatusega seotud tüvesid. Balti laene esineb isegi mõisterühmades, kuhu tavaliselt ei laenata, nende seas on nt kehaosade nimetusi ja sugulussõnu. Balti laenud on nt *aas* 'silmus', *aeg*, *haljas*, *hammas*, *hani*, *hein*, *hernes*, *hõim*, *härg*, *kael*, *kaim*, *kirves*, *kõrs*, *lahja*, *lõhi*, *mets*, *mõrsja*, *nõbu*, *oinas*, *pahmas*, *puder*, *ratas*, *regi*, *seeme*, *sild*, *tael*, *tara*, *tiine*, *vagu*, *vaha*.

Germaani laenud on saadud keelekujust, mis on olnud germaani keelte ühiseks eelkäijaks. Need laenud on läänemeresoome keeltesse jõudnud alates II aastatuhandest eKr kuni 9. sajandini pKr. Germaani laenude seas on palju põlluharimise, meresõidu, kaubanduse ja muu ühiskonnaeluga seotud tüvesid. Germaani laenud on nt *armas*, *haud*, *juust*, *kaup*, *kuningas*, *lamama*, *mõõk*, *nael*, *puri*, *põld*, *sadul*, *suur*, *vaev*, *varas*. Eristatud on ka hilisemat laenurühma, skandinaavia laene, kuid sageli ei ole selleks piisavalt häälikulisi kriteeriume. Skandinaavia laenud on nt *jõulud*, *kari* 'veealune kõrgendik', *kult*, *noot* 'teatud võrkpüünis', *paat*, *riid*, *saad*, *särk*, *taud*, *tõld*.

Paljude laentüvede puhul ei ole võimalik kindlaks teha, kas tegemist on balti või germaani laenuga, neile on esitatud võrdväärne balti ja germaani (või skandinaavia) etümoloogia. Niisugused tüved on nt *rand*, *roog* 'tugev kõrs', *rukis*, *vai*.

Võimalik, et mõni balti või germaani laenuks peetud tüvi on tegelikult mõnevõrra varasem, nn eelbalti või eelgermaani laen. Niisuguste hulka võib kuuluda nt osa neid laene, millel on võrdväärne balti ja germaani etümoloogia. Oletusi võimaliku eelbalti või eelgermaani päritolu kohta on tehtud ka muude tüvede puhul, näiteks on arvatud, et eelbalti laenud võivad olla *ehi*-(*ma*), *ime*, *kudu*-(*ma*), *külm* ning eelgermaani laenud *kallis*, *tahm*. Üksikute tüvede puhul, nt *vili*, on oletatud isegi laenamist eelbalti perioodile eelnenud hüpoteetilisel baltoslaavi perioodil, kuid uurijate seas pole üksmeelt selles, kas balti ja slaavi keeled üldse pärinevad ühisest baltoslaavi algkeelest.

Vanavene laenud on läänemeresoome keeltesse laenatud 7.–14. sajandini Pihkva ja Novgorodi vürstiriikide alal kõneldud vanavene keelest. Vanavene laenude seas on peamiselt põlluharimise, kaubanduse, käsitöö ja usuga seotud sõnavara. Vanavene laenud

on nt *aken, koonal, lusikas, nädal, raamat, rist, saabas, tuhkur* ‘tõhk’, *turg, vaba, vaen, võlu*. Varasemast ajast võib pärineda üksikuid vanaslaavi laene, nt *tragi* ‘agar, hakkaja’, või algslaavi laene, nt *ais, haug, väin*, kuid need on ebakindlad oletused. Kuna slaavlaste algne asuala oli balti hõimudest lõuna pool, siis tõenäoliselt otseseid varasemaid kontakte slaavi ja läänemeresoome keelte kõnelejate vahel ei olnud.

2.2.2. Uuemad laenud

Vanarootsi laenud on saadud rootsi keele vanemast arenguastmest, vanarootsi keelest, mille kestuseks võib lugeda ajavahemikku 9. sajandist 16. sajandi esimese veerandini. Keskaegsed kokkupuuted eestlaste ja rootslaste vahel olid mitmetahulised: oli sõjalisi kokkupõrkeid, enne ristirüütelite vallutust korraldasid Rootsi piiskopid misjonitegevust Läänemere idakaldal, Eesti rannikul ja saartel tekkis püsiv rootsi asustus, rootslasi asus elama ka linnadesse, näiteks on teada, et 14. sajandil elas Tallinnas küllaltki palju rootslasi. Vanarootsi laenud on nt *agul, kaal* ‘kaalikas’, *kaap, kadalipp, kirn, käru, küüt* ‘edasiviimine’, *lauter, pipar, plett* ‘juuksepalnik’, *siunama*. Kontaktid vanarootsi keelega olid sujuvaks jätkuks eelnenud kontaktidele varasema algskandinaavia ja alggermaani keelekujuga.

Rootsi laenud on tulnud eesti keelde põhiliselt (uus)rootsi keelest 16.–17. sajandil, kui Eesti- ja Liivimaa kuulusid tervenisti või osaliselt Rootsi võimu alla. Eestlased suhtlesid eeskätt sõjaväelaste, käsitöölise, pisiametnike, kaupmeeste ja pastoriga. Rootsi laenud on nt *kann* ‘valamistoruga nõu’, *kroonu, lant, malm, moor, näkk* ‘veehaldjas’, *pagar, plagu, plasku, ruut* ‘nelinurk’, *säng, vaar* ‘vanaisa’, *vist*.

Omaette laensõnade rühmana võib välja tuua **eestirootsi laenud**, mis on saadud Lääne-Eesti saartel ja Loode-Eestis elanud eestirootslastelt. Püsiv rootsi asustus tekkis Eesti aladel 13.–15. sajandil ning säilis 1944. aastani. Eestirootsi laenud viitavad mõjudele kalapüügis, meresõidus ja rahvausundis. Eestirootsi laenud on nt *haalama, hauskar, julla, kepp, klibu, klomp, kratt, nugima, rääm, tont, viiger*. Kuigivõrd võib eesti keeles olla ka **soomerootsi laene**, mis on saadud Lõuna-Soome rootslastelt, rohkem on neid murretes. Soomerootsi laenud võivad olla nt *padinad, päss* ‘jäär’, *rool, seilama, simman*. Eestirootsi ja soomerootsi laenud on (riigi)rootsi laenudest enamasti häälikuliselt eristatavad, need murded kuuluvad rootsi idamurrete hulka, mille vanemad jooned kajastavad vanarootsi keelt. Laenamisele eestirootsi või soomerootsi murretest viitab ka laenu levik eesti murretes: enamasti esinevad need laenud eestirootsi või soomerootsi keeleala naabruses asuvates murrakutes, Lääne- ja Loode-Eestis, Hiiumaal, põhjarannikul.

Alamsaksa laenud on pärit eeskätt keskalamsaksa keelest, mida kõnelesid ka 13. sajandi algul Eesti ala vallutanud ristsõdijad ja nende kannul siia tulnud vaimulikud, ametnikud, kaupmehed ja käsitöölised. Alamsaksa keel sai ametlikuks keeleks. Kujunes omaette Baltimaade alamsaksa murre, kust on pärit ka enamik laene. Alamsaksa laenude rühm on eesti kirjakeeles kõige suurem. Need peegeldavad keskaegse Euroopa elukorralduse tulekut Eestimaale, nende hulgas on esemete, tööriistade, elu-

kutsete jm nimetusi. Alamsaksa laenud on nt *amet, arst, haamer, hunt, hõövel, ingel, kapp* ‘mööbliese’, *kelm, kokk, kool* ‘õppeasutus’, *köök, kütt, müür, naaber, neer, orel, paar* ‘kaks kokkukuuluvat eset v olendit’, *pann, prii, pärm, püss, ruum, saag, sült, tool, undruk, vorst, väärt, õli*. Üksikuid alamsaksa laene, peamiselt merendussõnavara, on võinud eesti keelde tulla ka pärast keskalamaksa perioodi lõppu uusalamaksa keelest. Niisugused laenud võivad olla nt *kiiker, riiul, rump, tali* ‘teatud tõsteseade; liitplokk’.

Saksa laenud on saadud ülemsaksa keelest, mis hakkas 16. sajandi teisest poolest sügenema Eesti linnades alamsaksa keele kõrvale ja tõrjus selle lõpuks hoopis välja. Ülemsaksa keel tugines Saksamaa kesk- ja lõunaosa murretele ning on ka tänapäeva saksa kirjakeele aluseks. Saksa laenud on nt *aabits, kamm, kett* ‘liikuvalt ühendatud lülide kogum’, *kirss, kleit, laadung, naps, pirn, sahtel, sink, võrts*.

Baltisaksa laenud on pärit Baltimaadel 16.–18. sajandil väljakujunenud ülemsaksa murdest. Baltisaksa murdele on omased alamsaksa sugemed sõnavaras, eesti, läti ja vene laensõnad ning iseloomulik hääldus, nt *g* hääldamine eesvokaalide ees *j*-na või *ü* hääldamine *i*-na. Mõned neist hääldusjoontest lähtuvad arvatavasti juba Baltimaade alamsaksa murdest. Nende hääldusjoonte kajastumine laensõnades võimaldabki sageli baltisaksa laene (ülem)saksa laenudest eristada. Baltisaksa laenud on nt *aasima, ju-kerdama, kröll, opman, paburits, redel, sahver, sirel, tengelpung, traageldama, traks* ‘vahend riietuseseme ülalhoidmiseks’, *värvel*.

Loetletud uuemate laenude rühmi võib mõnikord olla raske üksteisest eristada. Sageli ei ole keelelisi kriteeriume nt alamsaksa ja rootsi või alamsaksa ja saksa laenude eristamiseks. On võimalik, et laenati mitu korda, kord ühest, siis teisest allikast, või ühtedesse murrakutesse ühest keelest, teise teisest. Alamsaksa või rootsi laen võib olla nt *lahing, taldrik*, alamsaksa või vanarootsi laen nt *nunn, reede*, alamsaksa või saksa laen nt *ahv, klaar, lihtne, lärm*. Iga kord ei saa selgelt eristada vanarootsi ja rootsi laene, nt *tünder* võib olla vanarootsi või hilisem, rootsi laen. Mõnikord on alamsaksa ja rootsi või vanarootsi laene raske või lausa võimatu eristada ka varasematest germaani või skandinaavia laenudest. Nt *kakk* ‘ümmargune leiva- v saiapätsike’ võib olla skandinaavia või noorem, vanarootsi või rootsi laen, *kelk* võib olla germaani, skandinaavia või rootsi laen.

Vene laenud on eesti keelde tulnud 15. sajandist alates. Kontaktid vene keelega olid jätkuks kokkupuudetele vene keele eelkäija, vanavene keelega. Esialgu vahendasid vene laene peamiselt piiriäärsete alade elanikud, samuti vene kaupmehed ja (käsi)töölised linnades. 18.–19. sajandil, kui Eesti ala kuulus Vene tsaaririigi koosseisu, muutus vene keele mõju tugevamaks ja üldisemaks, kasvades eriti venestusperioodil alates 1880. aastatest, kui kooli- ja ametiasutuste keeleks kehtestati vene keel. Laene on usundi, vaimuelu, ühiskonna, maaharimise, kodumajanduse (toidud, kehakatted), ehituse, tööriistade, taimede, sõjanduse jm mõisterühmadest. Vene keelest laenati ka Nõukogude ajal, nt kirjakeelde tuli nõukogude riigi- ja elukorraldusega seotud sõnu ja uudistoodete nimetusi, levis ka kõnekeelseid laene. Vene laenud on nt *kapsas, kirka, lootsik, majakas, munder, puravik, tubli, tõlk, vurle*.

Läti laenud hakkasid eesti keelde tulema alates 8. sajandist, kontaktid hakkasid elavnema tõenäoliselt 13. sajandist. Laenud näitavad kahe naaberrahva pikaajalist vastastikust n-õ perekondliku iseloomuga suhtlemist: laenatud on toidu- ja jooginimetusi,

rõivanimetusi ning muid koduse majapidamisega seotud sõnu. Eestlaste ja lätlaste ajalugu ning aineline kultuur on väga sarnased, seepärast erilisi mõjuvaldkondi ei ole ja laiemalt levinud laene on vähe. Suurem osa läti laene on jäänud lõunaesti ja saarte murdesse, kirjakeelde on jõudnud nt *kanep, kauss, kuut, kõuts, lääts, magun, mulk* ‘Mulgimaa elanik’, *palakas, pastel, sard, sõkal, vanik, viisk*.

Muudest laenudest erinevalt on suurem osa **soome laenudest** teadlikult kirjakeeles kasutusele võetud. Varasemad neist laenati 19. sajandi lõpus, suurem osa keeleuudenduse käigus 20. sajandi esimesel veerandil. Enamik soome laenudest kuulub abstraktsesse sõnavarasse, see eristab neid teistest laensõnarahmadest. Nende hulgas on palju tuletisi, mille tüved olid eesti keeles juba varem olemas. Soome keele kasutamine uudissõnade allikana oli võimalik seetõttu, et 19. sajandi keskpaigast alates kujunes elav kultuuriline suhtlemine eesti ja soome haritlaste vahel. Kirjakeele kaudu kasutusele võetud soome laenud on nt *aare, anastama, haihtuma, harras, julm, lakkama, masendama, raev, reibas, sangar, solvama, sünge, vaist, vihjama*. Üksikuid sõnu on soome kirja-keelest laenatud ka hiljem, nt *kilb, mehu*.

Soome laene leidub siiski ka murretes, kõige rohkem kirderannikumurretes. Niisuguseid laene on murretest jõudnud ka kirjakeelde, nt *kaadama*. 20. sajandi lõpukümne-dest alates on soome laene tulnud eeskätt Tallinna kõnekeelde, nii televisiooni ja radio vahendusel kui ka otsestest kokkupuudetest soomlastega. Neidki laene on jõudnud kirjakeelde, nt *romu*.

Üksikuid laene on **muudest keeltest**, nt jidiši (*jospel*), inglise (*vutt* ‘jalgpall’) või mustlaskeelest (*manguma*). (Paaril viimasel aastakümnel inglise keelest saadud laene käesolevas sõnaraamatus käsitletud ei ole.) Mõne sõna laenuallikana on käesolevas sõnaraamatus oletatud ladina keelt, nt *ordu, risti-, tiisikus*. Tõenäoliselt on neid ladina sõnu kasutatud muukeelses kontekstis, nt alamsaksa või saksa keeles. Kirjakeelde on teadlikult laenatud nt heebrea keelest tüvi *jaana-* (sõnas *jaanalind*) ja mari keelest *nulg*.

Eriaegsed ja eri keeltest pärit laenud võivad olla omavahel etümoloogiliselt seotud, st laenatud on ühe ja sama tüve eriaegseid või eri keelte vasteid. Näiteks on laenatud nii balti tüvi **kauša* (→ *kahv*) kui ka selle hilisem läti vaste *kauss* (→ *kauss*) ning ühe ja sama tüve alamsaksa vaste *kede(ne)* (→ *kee* ‘kaelaehe’) ja saksa vaste *Kette* (→ *kett* ‘liikuvalt ühendatud lülide kogum’). Tüved, mille laenuallikad on omavahel etümoloogiliselt seotud, on käesolevas sõnaraamatus viidetega ühendatud.

Laenude hulgas on tüvesid, mis on juba laenuandjakeelde mõnest muust keelest laenatud. Näiteks on alamsaksa või saksa keele kaudu eesti keelde laenatud mitmeid ladina või kreeka, harvem muu päritoluga paljudes keeltes levinud kultuursõnu, nt *kaart, kool* ‘õppeasutus’, *koor* ‘suur kollektiiv ühiseks laulmiseks’, *paber, piiritus*. Vahenduskeelte kaudu laenatud rahvusvaheliselt levinud kultuursõnade algallikad on käesolevas sõnaraamatus sõnartikli kommentaariosas ära toodud, muude kaudlaenude algallikaid ei ole esitatud.

2.3. Tehistüved

Lisaks omatüvedele ja laentüvedele on keeles tehistüvesid. Tehistüved on kirjakeele rikastamise eesmärgil vabalt loodud uued tüved. Seega on tehistüvedel erinevalt oma- ja laentüvedest autor(id). Kõige rohkem tehistüvesid on eesti keelde loonud Johannes Aavik, mitmeid käibele läinud tüvesid on loonud ka Manivalde Lubi ja Ain Kaalep. Tehistüvesid hakati looma keeleuueenduse ajal 20. sajandi esimesel veerandil, loomine jätkus ka 1920. aastate teisel poolel ja 1930. aastatel. Uuesti on seda keele rikastamise võimalust rohkem kasutama hakatud 1960. aastatest alates.

Tehistüved võivad olla vabalt kombineeritud või aluskeelendile toetuvad. Vabal kombineerimisel ei toetuta ühelegi aluskeelendile, nt *veenma*. Aluskeelendile või -keelendele toetudes on nendega ümber käidud õige vabalt, koondades tüvesid (nt *sudu* < *suits* + *udu*), lisades uusi häälikuid (nt *türp* < *ürp*) või vahetades häälikute järjekorda (*vandel* < *elevandiluu*). Kõige harilikum aluskeelendi pakutav tugi on kõlaline seos. Näiteks sõna *range* meenutab saksa sõna *streng* ‘vali, range, tõsine, täpne’ ning soome sõna *ankara* ‘vali, range’. Mõju avaldanud sõna nimetatakse käesolevas sõnaraamatus **impulss-sõnaks**.

Tehistüvi on nt sõnades *aabe*, *eirama*, *embama*, *evima*, *hõivama*, *hõlvama*, *küülik*, *laip*, *laup*, *liibuma*, *lünk*, *lüüme*, *malbe*, *meenuma*, *mõrv*, *mürsk*, *neim*, *nentima*, *nõme*, *nördima*, *põrpima*, *raal*, *range*, *reetma*, *rely*, *roim*, *selmet*, *selve*, *sudu*, *tarnima*, *taunima*, *teim*, *türp*, *vandel*, *veenma*.

Käesoleva sõnaraamatu andmetel jagunevad eesti tüved päritolu järgi eri kihtidesse järgmiselt.**

Omatüved		Laentüved	
uurali tüved	95–141	indoeuroopa	16–37
soome-ugri tüved	133–188	indoiraani (sh algiraani)	20–39
läänemeresoome-permi tüved	40–70	balti	165–235
läänemeresoome-volga tüved	17–25	germaani	219–318
läänemeresoome-mari tüved	18–25	skandinaavia	30–54
läänemeresoome-mordva tüved	64–79	vanavene	43–55
läänemeresoome-saami tüved	100–131	vanarootsi	13–24
läänemeresoome tüved	920–976	rootsi	64–138
eesti(-liivi-vadja) tüved	698–721	eestirootsi	22–29
		alamsaksa	477–656
Tehistüved	98	saksa	361–507
		baltisaksa	38–52
		vene	228–271
		läti	29–43
		soome	196–210

** Esimesel kohal olev arv näitab, mitu tüve kuulub käesoleva sõnaraamatu järgi käsitletavasse rühma kindlalt. Teisel kohal olev arv näitab, mitu tüve võib kuuluda käsitletavasse rühma küsitavana, kusjuures arvestatud on ainult sõnaartikli etimoloogiaosas (vt „Sõnaraamatu ülesehitus” punkt 3) esitatud küsitavaid etimoloogiaid; kommentaariosas esitatud küsitavaid etimoloogiaid arvestatud ei ole. Küsitavaid laene ei ole samaaegselt arvestatud küsitavateks omatüvedeks. Arvestusest on kõrvale jäetud tüved, mida on käsitletud küll eraldi sõnaartiklites, kuid mis võivad seostuda mõne teise tüvega.

3. EESTI KEEL LAENUANDJAKEELENA

Laenatud ei ole ainult eesti keelde, vaid ka eesti keelest on laenatud teistesse keeltesse, eeskätt naabrite keeltesse, mille kõnelejatega on piirialadel olnud tihedad kontaktid.

Suurem osa eesti laenudest **läti keeles** on jäänud Eesti piiriäärsete paikkondade kõnepruuki. Läti ühis- ja kirjakeelde on eesti laenudest jõudnud väike osa, nt *ķilava* ‘kilu’, *luga* ‘näidend’ (← *lugu*), *pīlādzis* ‘pihlakas’. Eesti laenud on seotud endisaja töö- ja elutingimustega, põlluharimisel ja majapidamises kasutatud riistadega. Laenude hulgas paistab silma merenduse ja kalapüügiga seotud mõistete rohkus. Eesti laenud läti murretes on nt *tunga* ‘rüsi(jää)’ (← *tung*), *bura* ‘puri’, *tildars* ‘tilder’, *porga*, *purga* ‘põrk, nui, millega vähki kalda alt välja hirmutatakse’ (← *põrk*), *uds* ‘pikk rity, millega võrku üles tõstetakse’ (← *hudi*), *repens* ‘räppen’, *rengas* ‘nööriist või puust sidemed adrahõlmade kinnitamiseks’ (← *rõngas*). Eesti keelest laenatu hulgas on ka bumeranglaene, st laenatud on tüvesid, mis läänemeresoome keeltes on balti laenud, nt *ķerešas*, *ķereši*, *ķeršas*, *ķerši* ‘keris’, *ķincas* ‘puusad’ (← *kints*), *ķīne*, *ķīnis* ‘hobuse-raudkärbes’ (← *kiin*). Läti keeles on ka liivi laene, sageli on raske kindlaks teha, kas laenuallika on andnud eesti või liivi keel.

Eesti laene on **baltisaksa murdes**. Kohalikku keelt õppisid ja rääkisid baltisaksa vaimulikud ja kaupmehed. Sageli võeti peredesse lapsehoidjad kohaliku rahva hulgast. On läänemeresoome päritolu laene, mis on levinud baltisaksa murdes ka Eesti alast kaugemal. Eesti laenud baltisaksa murdes on nt *Laps* ‘laps’, *lorren* ‘lobisema, latrama’ (← *lorama* ~ *lorisema*), *Lucht* ‘ranna-, jõeniit’ (← *luht*), *Lurjus*, *Lurjes* ‘mühakas, molkus, logard’ (← *lurjus*), *Mulk* ‘rõhtlattidega suletav avaus taras’ (← *mulk*), *Nate* ‘naat’, *Pe(e)ner*, *Penar* ‘põllu-, piiripeenar’, *Puddi* ‘puder, pudi’, *Seppik* ‘sepik’, *Silme* ‘sügavale maismaasse tungiv laht’ (← *siln*).

Eesti keelest on laenatud ka **vene murretesse**. Eeskätt on laenatud Peipsi-äärsetesse murretesse nii siin- kui ka teisel pool Peipsit. Nt *rej*, *rėja* ‘rehi’ (← *rehi*, murdes *rei*), *marduj* ‘kurat’ (← *mardus*), *sájka* ‘saiake, kukkel’ (← *sai*), *ljánik* ‘suur puuvaagen’ (← *lännik*). Iisaku ümbruskonnas kujunes 17.–18. sajandil välja kakskeelne rahvastik, kes kõneles eesti ja vene segakeelt. Usutunnistusest olid need inimesed algselt ilmselt õigeusulised, kes hiljem lähenesid luteri kirikule ja seepärast nimetati neid pooleusulisteks – poluvernikuteks ehk poluvertsikuteks. Nende keeles käänati ja pöörati eesti laensõnu eesti lõppudega keset venekeelset kõnet. Rahvausundis olevat terminoloogia olnud peaaegu täielikult eesti keelest laenatud.

Eestirootsi murrete suhtes oli eesti keel enamuse keel ja nii on eesti laene **eestirootsi murretes** arvult rohkemgi kui eestirootsi laene eesti keeles. Osa eesti laensõnadest oli levinud kogu eestirootsi murdealal, osa vaid teatud piirkonnas. Kõige rohkem oli eesti laensõnu eestirootsi asustuse äärealadel, kus eestirootslased olid kakskeelsed. Laenati uusi nähtusi ja mõisteid tähistavaid sõnu, aga ka juba keeles olemasolevaid mõisteid, on ka tõlke- ja tähenduslaene. Eesti laenud eestirootsi murretes on nt *kiltor*, *kilter* ‘mõisavalitseja’ (← *kilter*), *kubias*, *kubius* ‘kubjas’, *mätšnikk* ‘metsnik, metsavaht’, *máisnik(k)* ‘mõisnik’, *talet* ‘vallatalitaja, vallavanem’, *talitaja*, *taliteja*, *taletaja* ‘lensman’ (← *talitaja*), *halep* ‘inimene, kes tahab ühel päeval üht ja teisel teist’ (← *alp*),

kaim(os), *käim(os)* ‘nimekaim’, *libb* ‘emane koer, lita; liiderik naine; libu, prostituut’ (← *libu*), *lurios* ‘petis, vigurivänt’ (← *lurjus*), *tåla* ‘tobu, loll; narr, kloun’ (← *tola*), *maja* ‘hütt, maja’, *mai*, *mäi*, *mäe* ‘võrgumaja rannas’, *sil(l)m* ‘kitsas väike laht’ (← *silm*), *tint* ‘(meri)tint’.

Eesti keelest on laenatud ka teistesse **läänemeresoome keeltesse**. Läänemeresoome keelte omavahelisi laene on raskem kindlaks teha, tegemist võib olla omatüvedega, mis on levinud piiratud keelealal. Sageli on lähemalt seotud piirkondade keelepruugis rohkem lähedasi jooni, laenude selgitamisel aitab ajaloo- ja kultuuritaust.

Tihedad sidemed on olnud eestlastel Soome lahe idaranniku soomlastega ja Soome lahe saarte (Suursaari / Suursaar, Seiskari, Lavansaari / Lavassaar, Tytärsaari / Suur Tütarsaar) elanikega. See piirkond oli *seprakauppa* ehk sõbrakaubanduse peamine ala. Soomest toodi kala ning vastu saadi vilja ja jahu, ka kartulit ja liha. Eesti laenud soome murretes on nt *tuhli* ‘kartul’, *saija* ‘sai’, *toittaa* tähenduses ‘sööta; elatada, ülal pidada’ (← *toita*), *sekki* ‘kott, sekk’, *seltsi* ‘rühm, seltskond’, *sepikki* ‘sepik’. **Soome kirja-keelde** on jõudnud üksikuid eesti laensõnu, nt *lavastaa* ‘lavakujundust teha; lavastada, sepitseda’.

Laenatud on ka eesti keelest vadja, isuri ja liivi keelde. **Vadja** ja **isuri keelde** on eesti keele vahendusel saadud muu hulgas alamsaksa ja saksa laensõnu, vadja keeles nt *jahti* ‘jaht’, *kalkkuni* ‘kalkun’, *müüri*, *müürü* ‘müür’, *puteli* ‘pudel’, *teeniä* ‘teenida’, isuri keeles nt *jahti* ‘jaht’, *meisterit* (mitm) ‘meistrid’, *pekki* ‘pekk’. **Liivi keelde** on eesti keelest laenatud nt *arū* ‘mõte, arvamine; arvutus’, *ā* ‘matõks’ ‘hirmutis, koletis’ (← *eh-matis*), *loḡā* ‘väike madal paat’ (← *lodi*), *ukāz* ‘uhke’, *ōigi* ‘ōige’.

4. ETÜMOLOOGIATEADUSE MEETODID

4.1. Häälikulooline meetod

Selleks, et teha kindlaks sõnatüve vasted sugulaskeeltes ja/või laenuallikas, tuleb enesestmõistetavalt erinevate keelte (ja murrete) sõnu omavahel võrrelda. Pelgalt mehaanilisest võrdlemisest siiski ei piisa, sest väline sarnasus ei tähenda veel tingimata etümolooalist seost.

Võrdlemisel tuleb arvestada keeles toimunud muutustega. Muutused toimuvad nii-hästi aja jooksul keele seesmise arengu tulemusel kui ka näiteks laenamisel. Muutuda on võinud nii tüve häälikuline kuju kui ka tähendus. Levinumad häälikumutused on häälikute samasuguseks muutumine ehk assimilatsioon, erinevaks muutumine ehk dissimilatsioon, kohavahetus ehk metatees, lisahääliku teke ehk epentees, hääliku kadu, hääliku pikenemine või lühenemine.

Häälikumutused võivad olla nii juhuslikud kui ka reeglipärased. Reeglipärane muutus tähendab, et teatud kindlas positsioonis sõnas või kindlas häälikuümbruses on üks häälik või häälikukombinatsioon alati muutunud ühtmoodi. Niisuguseid muutuste reegleid nimetatakse häälikuseadusteks. Häälikulooline meetod seisnebki tüvede etümolooiliste seoste kindlakstegemises häälikuseaduste abil.

Selleks, et näidata, et erinevate sugulaskeelte tüved on etimoloogiliselt identsed, st sama päritoluga, tuleb näidata, et nende vahel valitsevad häälikuseaduslikud seosed. Häälikuseadusi järgides saab erinevate keelte sama päritoluga tüved viia tagasi ühele ja samale lähtekujule. Loomulikult peavad samal ajal olema ka nende tüvede eri keelte tähenduste vahel loogilised seosed.

Näiteks on kõikides läänemeresoome keeltes muutunud algne *š*-häälik *h*-häälikuks, kaugemates sugulaskeeltes võib *š* aga olla püsinud. Nii on sõna *hiir* läänemeresoome vasted liivi *īr*, vadja *iiri* (neis on *h* hiljem kadunud), soome, isuri, Aunuse karjala *hiiri* ja vepsa *hiř*, kaugemate sugulaskeelte vasted aga mokša *šejər* ja udmurdi, komi *šir*. Sama muutus on toimunud ka balti laenudes: nt *hall* 'külmunud kaste maas', mille läänemeresoome vasted on liivi *ōla*, vadja *alla*, soome, isuri *halla*, Aunuse karjala *hallu*, vepsa *hall*, on balti laen, laenuallikas on tüvi, mille tänapäeva vaste on leedu *šalna*. Häälikuühend *ti* on kõikides läänemeresoome keeltes muutunud *si*-ks. Näiteks sõna *käsi* läänemeresoome vasted on liivi *ke'ž*, vadja *tšäsi*, soome, isuri *käsi*, Aunuse karjala, vepsa *käzi*, kaugemate sugulaskeelte vasted aga saami *giehta*, ersa *ked'*, mokša *käd'*, mari *kit*, mansi *kāt*, idahandi *köt*. Muutus kajastub ka balti laenudes: nt *sild*, mille läänemeresoome vasted on liivi *sīlda*, vadja, soome *silta*, isuri *silda*, Aunuse karjala *sildu*, vepsa *süud*, on balti laen, laenuallikas on tüvi, mille tänapäeva vasted on leedu *tiltas* ja läti *tilts*. Ühisläänemeresoome häälikumuutusi on tegelikult muidugi tunduvalt rohkem.

Sugulaskeeltega ühiste tüvede seas on hulk vanu laene. Vanade laenude kindlakstegemisel tuleb arvestada, et kontaktkeeledki on aja jooksul muutunud, neis on toimunud omad häälikuseadused. Seega ei leia võimalikku laenuallikat otseselt tänapäeva keeltest, vaid see tuleb tänapäeva keelte põhjal taastada. Omavahel saab võrrelda alles seda taastatud lähtekuju ja meie tüvede taastatud lähtekujusid.

Lisaks tuleb arvestada laenude mугanemisreegleid. Eri keelkondade keelte häälikuline struktuur on erinev. Häälikud ja häälikuühendid, mis esinevad ühes keeles, ei pruugi esineda teises. Oma keelele võõraid häälikuid on raske hääldada, suure tõenäosusega on need asendatud lähedaste oma keele häälikutega. Näiteks germaani laenudes on germaani keelte häälik *f* asendatud läänemeresoome keeltes *p*-ga, sõna alguses ka *h*-ga, vrd nt *pinu* (vadja, soome, isuri, Aunuse karjala, vepsa *pino*) ja alggermaani **finō-*, *hulk* (soome mrd *hulkka*) ja alggermaani **fulka*. Samamoodi on asendatud või lihtsustatud võõraid häälikuühendeid. Näiteks ei ole uurali keeltes algselt olnud sõna alguses kaashäälikuühendeid. Laentüvede alguses esinevad kaashäälikuühendid on lihtsustunud, alles on jäänud vaid üks, harilikult viimane kaashäälik, vrd nt *vaba* (vadja *vapa*, soome *vapaa*, isuri *vappaa*) ja vanavene *svobodī*. Laenude mугanemisreeglid sarnanevad põhimõtteliselt häälikuseadustega. Laenude uurimises levib siiski üha rohkem seisukoht, et mугanemisreegleid ei saa väga jäigalt tõlgendada. Õigem oleks arvestada, et mугanemisel toimivad reeglipärased suundumused, mis võimaldavad teatud variatiivsust ja kõrvalekaldeid. Oma mугanemisreeglid või -suundumused toimivad ka hilisemate laenude korral.

Mõnikord võivad tüved muutuda või laenud mугaneda ka reeglipäratult. Võib juhtuda, et tähenduse laienedes kujuneb uue tähenduse jaoks uus tüvevariant. Näiteks on

känd tõenäoliselt vana tuletis tüvest *kand*, reegliparatu muutus *a > ä* esimeses silbis võib olla toimunud tähenduste eristamiseks. Sageli asendatakse laensõna või selle osa (nt liitsõna osis) häälikulise läheduse ja harilikult ka mõne tähendusliku seose tõttu mõne keeles juba varem esineva tüvega. Nt sõna *teljed* ‘kangaspuud’ (← alamsaksa *stel(le)* ‘kanderaamistik, raam; kangaspuud’) on vormistikus langenud kokku sõnaga *telg* ‘mehhanismi v masina pöörlevaid osi kandev silindriline detail’ (? ← algermaani **telgō*) nende seostamise tõttu. Niisugust lähedaste tüvede seostamist, mille tagajärjel asendatakse üks, võõram tüvi teise, kõlalt sarnase ja tuntumaga, nimetatakse **rahva-etümoloogiaks**.

Vaatamata sellele, et keeles toimub aja jooksul lisaks reegliparastele muutustele ka reegliparatuid muutusi, on häälikulooline meetod etümoloogiatega tähtsaim meetod.

Häälikuloolise meetodi võimalused on ajaliselt piiratud. Selle abil on võimalik analüüsida muutusi, mis on keel(t)es toimunud viimase 5000–7000 aasta jooksul. On ilmne, et eri keeltes võib olla ühisjooni, mis tulenevad veelgi varasematest seostest, nt igivanadest laenu- või sugulussuhetest. Näiteks on püstitatud mitmeid hüpoteese uurali keelkonna ürgsest sugulusest mõne teise keelkonnaga (altai, jukagiiri, draviidi, eskimo), nende tõestuseks on välja toodud teatud hulk häälikuliselt ja tähenduselt lähedasi tüvesid. Sama hästi võivad need ühisjooned tuleneda iidsetest laenusuhetest, mis näiteks indoeuroopa keeltega ühiste tüvede puhul on tänapäeval aktsepteeritud seisukoht (varem on oletatud algsugulust). Kuna üldiselt ei ole ajas nii kaugete seoste kohta keeleteaduse meetoditega võimalik midagi kindlat väita, siis on käesolevas sõnaraamatus niisugused oletused kõrvale jäetud. Üksikutel juhtudel on sõnartikli kommentaarides teiste keelkondade keelte häälikuliselt ja tähenduselt lähedasi tüvesid küll esitatud, kuid sarnasuste tausta ei ole kommenteeritud.

4.2. Häälikulooline meetod ja murdeandmed

Häälikuloolise meetodi kasutamisel annavad väärtuslikku lisateavet murdeandmed. Keeleajalooliselt jaguneb eesti keel teineteisest häälikuliselt (ka grammatiliselt ja sõnavaraliselt) tugevasti erinevaks põhjaeesti ja lõunaeesti peamurdeks, mille taustaks on vanad läänemeresoome hõimumurded. Põhjaeesti peamurde raames eristatakse südaeesti ja kirderanniku murderühma; südaeesti murderühma kuuluvad saarte, lääne-, kesk- ja idamurre, kirderanniku murderühma rannamurre ja Alutaguse murre. Lõunaeesti peamurre jaguneb Mulgi, Tartu ja Võru murdeks.

Mõned põhjaeesti ja lõunaeesti murrete erinevused ulatuvad aastatuhandete taha. Teised pärinevad märksa hilisemast ajast. Muu hulgas iseloomustavad lõunaeesti murdeid mõned väga vanad häälikumuutused, mida ei tunta kusagil mujal läänemeresoome keeltes v murretes. Põhjaeesti murded on nende häälikuarengute suhtes teistele läänemeresoome keeltele lähemal. Mõned vanad häälikujooned, mis põhjaeesti murretes on allunud muutustele, on aga säilinud hoopis lõunaeesti murretes. Nende häälikujoonte poolest on just lõunaeesti murded teistele või enamikule läänemeresoome keeltele

lähemad. Erinevalt ülejäänud põhjaeesti murretest on mõned arhailised jooned säilinud ka kirderannikumurretes, mida on pikka aega käsitletud isegi kolmanda peamurdena. Kirjakeele aluseks on põhjaeesti keskmurre, seega kirjakeeles kajastuvad põhjaeesti (südaeesti) murretele iseloomulikud jooned.

Vanemaid põhja- ja lõunaeesti häälikuseaduslikke erinevusi:

a) **kt* > põhjaeestis *ht*, lõunaeestis *tt*.

Vrd põhjaeesti *ahtma* – lõunaeesti *atma*; vrd ka vadja, soome, isuri *ahtaa*, Aunuse karjala *ahtua*, vepsa *ahtta* ning lõunasaami *voektenje* ‘maa sisse löödud vai võrkude kuivatamiseks’, komi *oktijnj* ‘püünist, raudu üles seadma’;

b) **kti* > põhjaeestis *ks*, lõunaeestis *ts****.

Vrd põhjaeesti *kaks* – lõunaeesti *kats*; vrd ka liivi *kakš*, soome *kaksi*, isuri *kaks*, Aunuse karjala *kaksi*, vepsa *kakš* ning saami *guokte*, mari *kok*, udmurdi, komi *kijk*, mansi *kit*, handi *kät*, ungari *két*;

c) **pć* > põhjaeestis *ps*, lõunaeestis *ts*.

Vrd põhjaeesti *laps* – lõunaeesti *lats*; vrd ka liivi *läpš*, soome *lapsi*, isuri *laps*, Aunuse karjala *lapsi*, vepsa *lapsš*;

d) **čk* > põhjaeestis *tk*, lõunaeestis *tsk*.

Vrd põhjaeesti *putk* – lõunaeesti *pütsk*; vrd ka liivi *putk*, vadja *putkõ*, soome, isuri *putki*, Aunuse karjala *butki*, vepsa *putk* ning saami *boska*, ersa *počko*, mokša *počka*, mari *puč*, neenetsi *pud*^o, sõlkupi *pūčə*, *puča*;

e) **tk* > põhjaeestis *tk*, lõunaeestis *kk*.

Vrd põhjaeesti *sōtkuma* – lõunaeesti *sōkma*; vrd ka liivi *suotkõ*, vadja *sōtkoa*, soome *sokea*, isuri *sotkia*, Aunuse karjala *sotkie*, vepsa *sotk'ta*;

f) **kl*, **kr* > südaeestis *el*, *er*, kirderannikul *ul*, *ur*, *ür*, lõunaeestis *kl*, *kr* või *l*, *r*.

Vrd südaeesti *nael*, *kaer*, kirderanniku *naul(a)*, *kaur(a)* – lõunaeesti *nagel* ~ *nakl* ~ *naal*, *kaar*; vrd ka liivi *na'ggõl*, *ka'ggõr(z)*, vadja *nagla*, *kagra*, soome *naula*, *kaura*, isuri *naagla*, *kagra*, Aunuse karjala *nuaglu*, *kagru*, vepsa *nagl*, *kagr*;

g) põhjaeestis mõnes tüves *s*, lõunaeestis *ts* või *ds*.

Osaliselt on tegemist häälikumuutuse *ti* > *ci* > *si* vaheastme säilimisega lõunaeestis, vrd põhjaeesti *kõis* – lõunaeesti *kõüds*; vrd ka liivi *kieuž*, vadja *tšöüsi*, soome *köy-si*, isuri *kõüs*, karjala *keüsi*. Osaliselt võib lõunaeesti *ts*, *ds* kajastada vana häälikut **ć* (**č*), juhul kui ka mõnes teises läänemeresoome keeles, eriti karjalas ja vepsas, esineb *č*, *č*. Vrd nt põhjaeesti *sorama*, *sorisema* – lõunaeesti *tsorama*, *tsorisema*, vrd ka vadja *šorata*, soome *sorista*, isuri *tšorissa*, Aunuse karjala *šorie*, vepsa *čoraita*. Teisalt võib siin olla tegemist hilise, eri keeltes rööpselt kujunenud häälikuaren-guga;

*** Foneetiliselt *tš*; kuna sõnaraamatus kirjutatakse murdenäited kirjakeelepäraselt, häälikute peenendust ehk palatalisatsiooni märkimata, siis ei märgita peenendust ka siinses ülevaates.

- h) põhjaeestis (v.a kirderannikumurrete rannamurdes) mõnes tüves $o > \tilde{o}$, lõunaeestis o säilinud. Ka kirderannikumurrete rannamurdes on o säilinud (\tilde{o} -häälik puudub selles murdes üldse).
Vrd põhjaeesti *kõrge* (kirderannikumurrete rannamurdes *korge*) – lõunaeesti *korge*; vrd ka liivi *kuordõ*, vadja *kõrkõa*, soome *korkea*, isuri *korkia*, Aunuse karjala *korgei*, vepsa *korged*;
- i) põhjaeestis (v.a kirderannikumurrete rannamurdes) mõnes tüves $a > \tilde{o}$, lõunaeestis a säilinud. Ka kirderannikumurretes on kohati a säilinud.
Vrd põhjaeesti *lõng* (kirderannikumurretes kohati *lang*) – lõunaeesti *lang*; vrd ka liivi *lānga*, vadja *lõnka*, soome *lanka*, isuri *langa*, Aunuse karjala *langu*, vepsa *lang*;
- j) põhjaeestis pikk vokaal h ees lühenenud, lõunaeestis säilinud.
Vrd põhjaeesti *rehi* – lõunaeesti *riih*; vrd ka liivi *rī'*, vadja *rihi*, soome, isuri, Aunuse karjala *riihi*, vepsa *rih*;
- k) südaeestis diftongile järgnenud h vahetanud kohad diftongi järeloisega (kirderannikumurretes h kadunud), lõunaeestis (Võru murde idaosas) algupärane diftong h ees säilinud.
Vrd südaeesti *lahja* – lõunaeesti *laih*; vrd ka liivi *lajā*, vadja *laha*, *laiha*, soome, isuri *laiha*, Aunuse karjala *laihu*, vepsa *laih*.

Muid vanu erinevusi:

- a) põhjaeestis mõne tüve alguses t , lõunaeestis s . Nähtus esineb balti laenudes, mille laenuallika tüve alguses on olnud **st-*.
Vrd põhjaeesti *teivas* – lõunaeesti *saivass*; vrd ka liivi *tāibaz*, vadja, soome, isuri, Aunuse karjala *seiväs*, vepsa *siibaz* (← balti tüvi, mille vasted on leedu *stiebas* ‘mast; kõrs, vars’, läti *stiba* ‘vits, varb’);
- b) põhjaeestis mõne tüve alguses t , lõunaeestis n .
Vrd põhjaeesti *tõusma* – lõunaeesti *nõsema*; vrd ka liivi *nūzõ*, vadja *nõisa*, soome *nousta*, isuri *noissa*, Aunuse karjala *no(u)sta*, vepsa *nuusta ~ nousta*;
- c) põhjaeestis mõne tüve alguses l , lõunaeestis n .
Vrd põhjaeesti *lüpsma* – lõunaeesti *nüsmä*; vrd ka liivi *lipsõ*, vadja *lühsää*, soome *lypsää*, isuri *lüpsää*, Aunuse karjala *l'üpsiä*, vepsa *l'üpsta*;
- d) põhjaeestis mõnes tüves ei , lõunaeestis ai . Nähtus esineb peamiselt balti laenudes.
Vrd põhjaeesti *hein* – lõunaeesti *hain*; vrd ka liivi *āina*, vadja *einä*, soome, isuri *heinä*, Aunuse karjala *heihü*, vepsa *hiin*.
Kirderannikumurretes kohati säilinud arhailise joonena nimetatagu lõpukao osalist puudumist. Vrd kirderanniku *laiva ~ laiv*, *kaura ~ kaur* – põhjaeesti *laev*, *kaer*, lõunaeesti *laiv*, *kaar*.

Uuemaid põhja- ja lõunaeesti häälikuseaduslikke erinevusi:

- a) põhjaeestis h teise silbi alguses ühendites *lh*, *rh*, *nh* ja järgsilpides kadunud, lõunaeestis (osaliselt Võru murdes) h igas positsioonis säilinud ($lh > hl$, $rh > hr$).
Vrd põhjaeesti *võlu*, *tara*, *pere* – lõunaeesti *võhl(u)*, *tahr ~ tarh*, *pereh*; vrd ka liivi

võl, tarā, vadja tara, pere, soome velho, tarha(a), perhe, isuri tarha, pere, karjala velho, tarhu, pereh, vepsa volh, tarh, peřeh;

- b) südaeestis *ai* > *ae*, *äi* > *äe*, *oi* > *oe*, lõunaeestis *i* diftongi lõpul säilinud. Ka kirderannikumurretes on *i* diftongi lõpul säilinud.

Vrd südaeesti *taevas*, *päev*, *poeg* (kirderanniku *taivas*, *päiv*, *poig*) – lõunaeesti *taivass*, *päiv*, *poig*; vrd ka liivi *tōvaz*, *pāva*, *pūoga*, vadja *taivas*, *päivā*, *poika*, soome *taivas*, *päivā*, *poika*, isuri *taivas*, *päivā*, *poiga*, Aunuse karjala *taivas*, *päivü*, *poigu*, vepsa *taivaz*, *päiv*, *poig*;

- c) südaeestis *ü*-lõpulised diftongid muutunud *i*-lõpulisteks, lõunaeestis *ü* diftongi lõpul säilinud. Ka kirderannikumurretes on *ü* diftongi lõpul osaliselt säilinud.

Vrd südaeesti *täis*, *leidma* (kirderanniku *täüs*, *lõüdama* ~ *lõüdämä*) – lõunaeesti *täüs*, *lõüdmä*; vrd ka liivi *täuž*, *lieudõ*, vadja *täüsi*, *leütää*, soome *täysi*, *löytää*, isuri *täüs*, *lõütää*, Aunuse karjala *täüzi*, *l'õüdiä*, vepsa *r'õuž*, *l'üuta*;

- d) põhjaeestis teises silbis *ü* > *i*, lõunaeestis *ü* säilinud. Ka kirderannikumurretes on *ü* üksikjuhtudel säilinud.

Vrd põhjaeesti *sügis*, *väsima* (kirderanniku *sügüs(e)*, *väsümä*) – lõunaeesti *süküs*, *väsümä*; vrd ka liivi *si'gž* ~ *sü'kš*, *vä'zzõ*, vadja *sütšüzü*, *väsüä*, soome *syksy*, *väsyä*, isuri *süksü*, *vässüüä*, Aunuse karjala *sügüzü*, *väzüö*, vepsa *sügüz*, *väzda*;

- e) südaeestis *er* > *är*, lõunaeestis *er* säilinud. Ka kirderannikumurretes on *er* säilinud.

Vrd põhjaeesti *pära* (kirderanniku *perä* ~ *pera*) – lõunaeesti *perä*; vrd ka liivi *pierä*, vadja, soome, isuri, Aunuse karjala *perä*, vepsa *pera*;

- f) põhjaeestis mõnes tüves **e* säilinud, mõnes > *o*, lõunaeestis mõnes tüves > *õ*. Kirderannikumurretes võib olla *e* säilinud.

Vrd põhjaeesti *kord*, *mets* (kirderanniku *kerd*, *mets*) – lõunaeesti *kõrd*, *mõts*; vrd ka liivi *kõrda*, *mõtsä*, vadja *kõrta*, *mettsä*, soome *kerta*, *metsä*, isuri *kerda*, *metsä*, Aunuse karjala *kerdu*, *meččü*, vepsa *kerd*, *mec*;

- g) põhjaeestis mõnes tüves **e* säilinud, lõunaeestis > *ä*.

Vrd põhjaeesti *selg* – lõunaeesti *sälg*; vrd ka liivi *sälga*, vadja *seltšä*, soome *selkä*, isuri *selgä*, Aunuse karjala *selgü*, vepsa *süug* ~ *selg*.

Loendites ei ole esitatud neid põhjaeesti ja lõunaeesti murrete häälikulisi erinevusi, mis tulevad esile grammatilistes tunnustes, lõppudes, liidetes ja millel ei ole seega tüvede etümologiseerimise seisukohast tähtsust.

4.3. Muud meetodid

Tüvede päritolu väljaselgitamisel on suur väärtus igasugusel taustateabel. Kontaktid laenuandjakeelega on sageli seotud mingi kindla ajajärguga. Seega võib sõna vanus viidata päritolule. Järelikult on oluline kindlaks teha, millal on sõna kirjalikes allikates registreeritud. Näiteks ei ole sageli häälikuliselt aluselt võimalik otsustada, kas sõna on laenatud alamsaksa või saksa keelest, sest nende keelte vasted langevad kokku. Kui

selline sõna on registreeritud eesti 16.–17. sajandi kirjakeeles, siis on tegemist pigem alamsaksa kui saksa laenuga.

Olulist lisainfot annab sõna murdelevik. Kontaktid naaberkeeltega on olnud intensiivsemad nende vahetus läheduses kõneldavatel murretel. Näiteks läti mõjud on eriti tugevad lõunaeesti murretes, eestirootsi mõjud läänemurdes ja saartel, soome mõjud kirderannikumurretes. Kui häälikuliselt on võimalik mitu erinevat laenuallikat, siis kitsam murdelevik osutab sageli, missugune laenuallikas on kõige tõenäolisem. Lisainfot võib anda ka sõna levik naaberkeeltes. Näiteks läti ja liivi keeles esineb rohkesti samu alamsaksa laene mis eesti keeleski.

Konkreetsete tarbeesemete, töövõtete, ühiskondlike nähtuste ja muu sellisega seotud sõnavara etümologiseerimisel on palju abi ajaloo- ja etnograafiateadmistest. On tõenäoline, et koos naabritelt uue oskuse omandamisega laenati ka vastavat sõnavara. Seega, kui teame, missuguselt rahvalt on mingi oskus omandatud, tasub selle rahva keelest otsida vastava sõnavara juuri. Kui teame, missugusel ajajärgul nähtus on omandatud, siis on tõenäoline, et ka vastav sõna on laenatud tol ajajärgul näiteks ametliku keelena domineerinud keelest jne.

Tähendusmuutuste mõistmisel on abi ühte mõistepiirkonda kuuluvate esemete või nähtuste nimetamismotiivide võrdlemisest. Näiteks esemete osade nimetusi võrreldes võib täheldada, et need lähtuvad tihti inimeste või loomade kehaosade nimetustest. Seega on igati loogiline, et niisugustele muutustele on allunud ka laentüved: laenuandjakeeles kehaosa märkiv tüvi võib laenusajakeeles märkida vaid eseme osa.

SÕNARAAMATU ÜLESEHITUS

1. MÄRKSÕNAVALIK

Sõnaraamatu märksõnastiku aluseks on „Eesti õigekeelsussõnaraamatus ÕS 2006” sisalduvad tüved. Seega sisaldab sõnaraamat põhiliselt kirjakeele tüvevara, murde- ja kõnekeelseid sõnu on vaid sedavõrd, kui neid esineb ÕSis. Märksõnavalikust on välja jäetud võõrtüved. Võõrtüvedena on käsitletud 1) häälikuliselt kohanemata, võõrsõna tunnustega tüvesid (tähed *f, š, z, ž, b, d, g* sõna algul; pearõhk järgsilbil; ebatavalised häälikuühendid, nt *sprinkler, röntgen; o* järgsilbis; järgsilbi pikad täishäälikud); 2) häälikuliselt kohanenud tüvesid, mis on F. J. Wiedemanni „Eesti-saksa sõnaraamatus” (1973) uute sõnadena tärniga tähistatud ja mis on ära toodud „Võõrsõnade leksikonis” (Vääri jt 2000); 3) terminilaadseid hilislaene (nt Eestis mitteelunevate loomaliikide nimetusi, nagu *tülka*). Erandina on sõnaraamatusse võetud mõned kõnekeelsed üldlevinud häälikuliselt kohanemata laenud (nt *paskaak, tavaar*). Välja on jäetud üldjuhul hüüdsõnad ja pärisnimedest lähtuvad tüved.

Paljude samatüveliste sõnade seast on võimalusel märksõnaks valitud sõna, mis koosneb ainult tüvest, tegusõnadel tüvest ja *ma*-tegevusnime tunnusest. Kui niisugust ei leidu, on märksõnaks liite või liidetega sõna. Ülejäänud reeglipärased tuletised, mille seos käsitletava tüvega peaks igale kasutajale olema endastmõistetav, on märksõnastikust välja jäetud. Märksõnastikku on võetud siiski niisuguseid tuletisi, mille tuletusseos ühe või teise tüvega ei tarvitse kasutajale olla vormilistel või tähenduslikel põhjustel endastmõistetav. Nt on märksõnaks tuletusliideteta tegusõna *tegema*, viidemärksõnadena esinevad ka tuletised *tehe, tehing, teoksil* ja *teostama*, mille seos tüvega *tege-* ei tarvitse olla läbinähtav, välja on jäetud aga *tegelik, tegu, tegutsema* jt.

Eraldi märksõnadena on antud tüvevariandid, nt *kaap* ja *kaabu, talv* ja *tali, pagema* ja *põgenema*.

Omaette märksõnadeks on tervikuna laenatud liitsõnad, nt *kruustangid, oldermann, pootshaak*.

2. MÄRKSONASTIKU ÜLESEHITUS

Märksõnastik on üles ehitatud põhimõttel, et iga tüve käsitletakse omaette sõnaartiklis ja igasse sõnaartiklisse on koondatud sõnad, millel on (vähemalt keeleajalooliselt) üks ja sama tüvi. Märksõnastik koosneb põhimärksõnadest ja viidemärksõnadest. Põhimärksõna artiklis esitatakse tüve etümoloogia. Viidemärksõnadeks on sõnad, mille tüvi on (vähemalt keeleajalooliselt) sama mis mõnes põhimärksõna artiklis käsitletav tüvi, ja need viitavad sõnaartiklile, kus seda tüve käsitletakse. Viited on tähistatud märgiga ↑.

Seega on ühte sõnaartiklisse koondatud tüvi ja selle punktis 1 kirjeldatud põhimõttel märksõnastikku viidemärksõnadena valitud tuletised, aga samuti tüve ajaloolised tuletised või leksikaliseerunud (uues tähenduses eri sõnaks muutunud) muutevormid, mis tänapäeva keele seisukohast võivad olla eri tüved. Näiteks sõna *katma* on vana tuletis tüvest, mille vaste tänapäeva eesti keeles on *kaas*, sõna *nii* on vana käändevorm sõnast *need*. Sõnaraamatus on *katma* paigutatud artiklisse *kaas* ja *nii* artiklisse *need*. Need ajaloolised tuletised või leksikaliseerunud muutevormid (nt sõnad *katma* ja *nii*) esinevad sõnaraamatus samuti viidemärksõnadena. Ühte sõnaartiklisse on koondatud ka tüve häälikulised variandid, kusjuures üks variant on põhimärksõnaks, teised viidemärksõnadeks. Näiteks artiklis *hüva* esitatakse ka selle tüve variandid *hea* ja *hää*, mis esinevad viidemärksõnadena.

Eraldi sõnaartiklitesse on jäetud tuletised, mille tüve päritolu ei ole kindel või on mitmeti tõlgendatav. Näiteks sõna *tilgastama* võib olla tüve *tilk* tuletis, kuid on ka oletatud, et selles on sõna *tülgas* variant. Kahe tõlgendusvõimaluse tõttu on *tilgastama* esitatud omaette sõnaartiklis. Eraldi sõnaartiklites esitatakse samuti laenatud ühe ja sama tüve tuletised, st tuletised, mis sisaldavad laenuandjakeele liiteid. Näiteks sõnades *teenima* ja *teener* on ilmselgelt sama tüvi, kuid *teener* ei ole eesti keele vahenditega *teenima* tüvest tuletatud, vaid koos tuletusliitega alamsaksa keelest laenatud. Seetõttu on need sõnad paigutatud eraldi artiklitesse. (Tuletisi, mille puhul ei ole võimalik kindlaks teha, kas need on laenatud või moodustatud eesti keeles, käsitletakse tüveartikli kommentaaris ja neid ei ole viidemärksõnadena antud.)

Kui ajalooliselt on tegemist ühe ja sama tüvega eri tähendustes, on ÕSis homonüümidena ehk samakujuliste sõnadena käsitletavat sõnad kokku võetud ühe märksõna alla. Näiteks *nõu* ‘anum’ on ajalooliselt sama tüvi mis *nõu* ‘juhatus, õpetus, soovitus’, seega on sõnaraamatus vaid üks artikkel *nõu*, milles esitatakse mõlemad tähendused. Mõnikord on vastupidi, ÕSi ühest märksõnast on moodustatud kaks, kui selle eri tähendused on eri päritoluga. Näiteks sõna *kee* tähendused ‘kaelaehe’ ja ‘kõie keere’, mis ÕSis esitatakse ühes artiklis koos, on tõenäoliselt eri päritoluga, seega on sõnaraamatus kaks erinevat artiklit, *kee*¹ ‘kaelaehe’ ja *kee*² ‘kõie keere’.

Viitamise hõlbustamiseks on käsitletud homonüümidena kõiki märksõnavormis kokku langevaid sõnu, st ka neid, mis on muutevormistiku põhjal eristatavad. Homonüümid on tähistatud numbritega.

3. SÕNAARTIKKEL

3.1. Sõnaartikli struktuur

Sõnaartikkel koosneb järgmistest osadest:

- 1) päis,
- 2) murdevariandid,
- 3) samatüvelised sõnad,
- 4) etümoloogia,
- 5) kommentaar.

3.2. Sõnaartikli osade kirjeldus

Sõnaartikli päis sisaldab märksõna koos olulisemate muutevormidega ning sõna tähendust. Märksõna on antud poolpaksus kirjas. Märksõnale järgnevad kooloniga eraldatult käändsõnadel ainsuse omastava ja osastava käände vorm, pöördõnadel *date*tegevusnime ja oleviku ainsuse 1. pöörde vorm. Muutevormidele järgnevad ülakomade vahel sõna tähendused (eeskätt „Eesti keele seletavale sõnaraamatule” tuginedes). Esi kohal on sõna kirjakeelsed tähendused, vajadusel on neile koos vastava märgendiga lisatud murde-, kõnekeelseid või vananenud tähendusi. Botaaniliste või zooloogiliste liiginimetustena kasutatavatel sõnadel on tähendusele lisatud sulgudes ladinakeelne termin. Kui käsitletav tüvi esineb ainult liitsõnades, on märksõnaks tüvi (liitsõna esiosise puhul ilma muutevormideta), sellele järgneb üks või rohkem liitsõna, milles tüvi esineb, ning liitsõna(de) tähendus(ed).

Näiteid

nadu : nao : nadu ‘meheõde’; MRD ‘nais-õde; abikaasade emad teineteisele; venna naine, vendade naised teineteisele’

algama : alata : algan ‘(peale) hakkama; saabuma’

võhu- liitsõnas *võhumõõk* ‘niisketel aladel kasvav mõõkjate lehtedega rohtaim (*Iris*)’

Murdevariantide osas tuuakse ära etümoloogia seisukohast olulised murdevariandid. Murdevariandid on sõnaartiklis tähistatud märgiga ○. Omatüvede ning vanemate laenude (vt „Etümoloogiategadusest ja eesti tüvevara ajaloo” punkt 2.1 ja 2.2.1) korral tuuakse välja lõunaeeesti ja kirderannikumurrete häälikuloolist eripära kajastavad variandid. Kajastatavad häälikulised jooned on esitatud peatükis „Etümoloogiategadusest ja eesti tüvevara ajaloo” punktis 4.2. Uuemate laenude (vt sealsamas punkt 2.2.2) puhul esitatakse laenude erinevat muganemist kajastavaid, mis tahes murretest registreeritud variante murdeid tähistamata. Murdevariantidele on lisatud tähendus üksnes juhul, kui see erineb päises esitatud kirjakeelsest tähendusest, st kui kirjakeelne tähendus murdes puudub.

Näiteid

[Sõnaartikkel **nael** (germaani laen)]

○ lõunaeesti *nagel, nakl, naal*; kirde-
ranniku *naul(a)*

[Sõnaartikkel **kapsas** (vene laen)]

○ *kapust(as), kapst(as), kapus, kaapsus, kaapsas*

Samatüveliste sõnade osas tuuakse ära märksõnastikus viidemärksõnadena esinevad sõnad, millel on vähemalt keeleajalooliselt sama tüvi mis sõnaartikli märksõnal. Samatüvelised sõnad on tähistatud märgiga ◇. Selles osas ei ole siiski korratud üksikutel juhtudel viidemärksõnadeks olevaid ÕSis esinevaid tüvede murdevariante, kui need on juba murdevariantide osas nimetatud. Näiteks on sõnaraamatus viidemärksõnaks tüve *kartul* ÕSis esinev murdevariant *tuhlis*. Sõnaartiklis **kartul** on *tuhlis* ainult murdevariantide osas koos muude variantidega.

Näiteid

[Sõnaartikkel **tegema**]

◇ *tehe, tehing, teoksil, teostama*

[Sõnaartikkel **tema**]

◇ *teal, täna, tänini, tänna*

Etümolooogia võib olla vormistatud kolmel erineval viisil vastavalt tüve päritolule.

Omatüvedel esitatakse tüve vasted sugulaskeeltes. Sugulaskeelte vastete plokk on tähistatud märgiga ●. Üldjuhul esitatakse igast sugulaskeelest ainult üks vaste, vajaduse korral ka rohkem. Võimalusel on vasteks tuletusliideteta sõna. Küllalt sageli niisugust vastet ei leidu ning vastena antakse käsitletava tüve tuletis. Kui märksõnaks on tuletis, võib vasteks olla sama liitega tuletis. Seega vastetel on märksõnaga sama tüvi, kuid neis võib olla erinevaid liiteid. Tegusõnade vastena esitatakse reeglina nn sõnaraamatu vorm, milleks läänemeresoome ja saami keeltes on *da*-tegevusnimi, volga ja permi keeltes muude tunnustega tegevusnimed, ungari keeles oleviku ainsuse 3. pöörde vorm; Obi ugri ja samojeedi keelte vastetest antakse sageli tunnuste eemaldamisel saadud tüvi. Vasted on järjestatud lähimatest sugulaskeeltest kaugemateni, keelte järjekord on ära toodud punktis 4. Kui ei ole päris kindel, et esitatud sugulaskeele vastes on märksõnaga sama tüvi, on sugulaskeele vaste ees küsimärk.

Näiteid

[Sõnaartikkel **neli**]

● *liivi nēla* ‘neli’

vadja nellä ‘neli’

soome neljä ‘neli’

isuri neljä ‘neli’

Aunuse karjala nell'i ‘neli’

lüüdi nell'(i) ‘neli’

vepsa nell' ‘neli’

saami njeallje, njeallja ‘neli’

ersa nil'e ‘neli’

mokša nil'ä ‘neli’

mari näl, nälät ‘neli’

udmurdi nil' ‘neli’

komi nol' ‘neli’

handi nil, näl ‘neli’

mansi nila ‘neli’

ungari négy ‘neli’

[Sõnaartikkel **nõjatama**]

• liivi *no'jjõ* 'end millegi vastu toetada', *no'jjõ* 'najale'
vadja *nõjautta* 'millegi vastu asetada v toetada', *nõjalla* 'najal, toel; abil, varal; kõrval, ääres, lähedal, ümber'
soome *nojata* 'millegi vastu asetada v toetada', *nojalla* 'põhjal, najal, varal', *noja* 'tugi'
isuri *nojahtaa* '(järsku) millegi vastu asetada v toetada', *nojal(laa)* 'najal'
Aunuse karjala *nojata* 'millegi vastu asetada v toetada', *nojalleh* 'najal; kaldu; lamandunud (vilja kohta)'
lüüdi *nojaduda* 'millegi vastu asetada v toetada'
vepsa *nojazuda* 'millegi vastu asetada v toetada'

[Sõnaartikkel **algama**]

• vadja *alkaa* 'hakata; alata; tekkida'
soome *alkaa* 'alata; hakata'
isuri *alkaa* 'alata; hakata'
Aunuse karjala *algua* 'alata; hakata'
lüüdi *algottada* 'alustada, alata'
vepsa *augotada* 'alustada, alata'
saami *álgit* 'alata; hakata, alustada'
handi *aləŋ* 'algus, lõpp, ots'
mansi *əwl* 'algus, lõpp, ots'
 ? eenetsi *ođo* 'varem'
 ? sölkupi *ol* 'ülemine osa, pea; (puu) latv'
 ? kamassi *ulu* 'pea'

Vanematel laenudel märgitakse ära päritolu ning võimalusel laenuallikaks olnud tüve rekonstruktsioon. Laenuallikas on tähistatud märgiga ←. Rekonstruktsioon on tähistatud tärniga *. Kui laenuallikas on mingil põhjusel kaheldav, on laenunoole ees küsimärk. Mõnikord on esitatud kaks laenuallikat, harva veelgi rohkem. See tähendab, et on mitu võrdset laenuvõimalust ning puuduvad kriteeriumid, mille põhjal üht teis(t)ele eelistada. Igale laenuallikale järgnevad tütarkeelte vasted koos tõlgetega (loetelu ei ole ammendav) ja tüve vasted sugulaskeeltes. Sugulaskeelte vasted on esitatud samadel põhimõtetel nagu omatüvede puhul ja tähistatud samamoodi.

Näiteid

[Sõnaartikkel **kael**]

← balti

leedu *kaklas* 'kael'

läti *kakls* 'kael'

• liivi *ka'ggõl* 'kael'

vadja *kagla* 'kael'

soome *kaula*, MRD *kakla* 'kael'

isuri *kagla* 'kael'

Aunuse karjala *kaglu* 'kael'

lüüdi *kagl(e)* 'kael'

vepsa *kagl* 'kael'

[Sõnaartikkel **aina**]

? ← balti

leedu *vienat* ‘ainult’

läti *vien* ‘ainult’

preisi *ainat* ‘alati, alatasa’

• vadja *aina* ‘aina, üha, ikka; alati; ikkagi’

soome *aina* ‘alati, ikka; üha’

isuri *ain* ‘alati, ikka; üha’

Aunuse karjala *ainos* ‘alati, ikka; üha’

lüüdi *aino* ‘alati, ikka; üha’

[Sõnaartikkel **rand**]

← balti **kranta*, **krantā*

leedu *krantas* ‘rand, kallas; rannik’

läti MRD *krants* ‘rand, kallas’

← algskandinaavia **stranda*

vanaislandi *strönd* ‘(nt kilbi) äär; rand’

rootsi *strand* ‘rand, kallas’

• liivi *rānda* ‘rand, kallas’

vadja *ranta* ‘rand, kallas; äär, serv; mäe
jalam; kant, maanurk’

soome *ranta* ‘rand’

isuri *randa* ‘rand, kallas’

Aunuse karjala *randu* ‘rand, kallas; äär,
serv; (kodu)kant, -nurk’

lüüdi *rand(e)* ‘rand; äär, serv; kangaserv,
ultusäär’

vepsa *rand* ‘rand, kallas; kant, maanurk;
mäe jalam’

Uuematel laenudel esitatakse laenuallikas koos tõlkega. Laenuallikas on siingi tähis-
tatud märgiga ←. Nagu vanematel laenudel, võib ka uuematel olla mõnikord esitatud
rohkem kui üks laenuallikas. Samuti võib laenuallikas olla küsitav.

Näiteid

[Sõnaartikkel **arst**]

← alamsaksa *arste* ‘arst’

[Sõnaartikkel **kaapama**]

? ← rootsi *kapa* ‘kaaperdama, hõivama,
vallutama’

[Sõnaartikkel **ruhv**]

← rootsi *ruff* ‘ruhv’

← alamsaksa *rōf*, *ruf* ‘kate; (ahju)kumm;
korsten; ruhv, kajut’

Kommentaari osas esitatakse vabas vormis muu vajalik lisainfo:

- 1) omatüvede tüvekihi määratlus, nt *Soome-ugri tüvi*;
- 2) vajadusel määratlus, et tegemist on häälikuliselt ajendatud tüvega;
- 3) etümoloogia, juhul kui seda ei ole põhimõtteliselt võimalik etümoloogiaosas esi-
tada, nt kui on tegemist tehistüvega või tüvede kokkusulamisel vm tekkinud tüvega või
kui sõna võib olla mõne teise tüve variant või tuletis mõnest teisest tüvest;
- 4) etümoloogia kohta tehtud oletused, mille tõepärasus on põhiosas esitamiseks liiga
kaheldav (vastuvõetavam etümoloogia aga puudub) või mille tõepärasus on tunduvalt
kaheldavam kui etümoloogiaosas esitatu;
- 5) info sõna laenamise kohta eesti keelest naaberkeeltesse;
- 6) samatüveliste sõnade osas esitatud sõna ja märksõnatüve seose selgitus, nt kuidas
mingi tüvevariant või tuletis on keeleajalooliselt kujunenud;
- 7) vahenduskeeltest laenatud rahvusvaheliselt levinud kultuursõnade algallikas, nt
vahenduskeeltest laenatud ladina või kreeka päritolu sõnade algallikas;

8) viited teistele märksõnadele, mille laenuallikas on sõnaartikli märksõna laenuallikaga etimoloogiliselt seotud (nt laenuallika tütarkeelee või sugulaskeelee vaste);

9) eraldi rühmana (Vt ka) viited nendele sõnaartiklitele, kust leiab veel täiendavat infot sõnaartiklis käsitletud tüve kohta ja kust on viidatud sellele artiklile. Peamiselt suunavad need viited seega nende märksõnade juurde, milles võib (vähemalt ühe etimoloogialuselena) olla märksõnatüvi, kuid ka näiteks sõnadele, mida märksõnatüvi võib kuidagi mõjutanud olla vms.

4. SUGULASKEELTE MATERJALI ESITAMINE

Uurali keelte nimistu varieerub eri käsitlustes vastavalt sellele, kas mõnd keelekuju käsitletakse teise keele murdena või omaette keelena. Käesolevas sõnaraamatus ei ole peetud otstarbekaks esitada tüvede vasteid kõikides võimalikes omaette keeltena käsitletavates sugulaskeeletes. Üksikasjalikumalt on esindatud läänemeresoome keeled või murded. Ülejäänud sugulaskeelte puhul on omavahel lähedasi keeli valitud esindama üks, suurima kõnelejate arvuga või arenenuima kirjakeelega keel. Kui käsitletava tüve vaste puudub valikusse kuuluvas keeles, kuid esineb mõnes teises lähedases keeles, siis esitatakse teise keele vaste. Näiteks saami keeli esindab üldjuhul põhjasaami keel. Kui aga käsitletava tüve vastet põhjasaami keeles pole, kuid see esineb mõnes muus saami keeles, siis esitatakse selle muu saami keele vaste, mis on ka vastavalt tähistatud.

Sugulaskeelte või murrete valik on järgmine:

liivi keele Kuramaa murre (sõnaraamatus liivi),	udmurdi keel,
vadja keel,	sürjakomi keel (sõnaraamatus komi),
soome keel,	handi keele põhjamurre (sõnaraamatus handi),
isuri keel,	mansi keele põhjamurre (sõnaraamatus mansi),
karjala keele Aunuse (e livviko) murre (sõnaraamatus Aunuse karjala),	ungari keel,
lüüdi keel,	tundraneetsi keel (sõnaraamatus nee-netsi),
vepsa keel,	eenetsi keel,
põhjasaami keel (sõnaraamatus saami),	nganassaani keel,
ersa keel,	sõlkupi keel,
mokša keel,	kamassi keel,
niidumari keel (sõnaraamatus mari),	matori keel.

Konkreetne tüvevaste on kirjakeele olemasolul kirjakeelne või (ebakindlama kirjakeele traditsiooniga keelte puhul) kirjakeele aluseks olevast murdest. Kirjakeelse vaste puudumisel esitatakse murretes, vanades sõnaraamatutes vm allikates registreeritud vaste, mis on varustatud vastava märgendiga. Kirjakeele puudumisel on ühe ja sama keele vasted püütud valida ühest ja samast murrakust või lähedastest murrakutest. Seega on vastete allikaks olnud niihästi kirjakeelt kajastavad (enamasti) kakskeelsed sõnaraamatud kui ka muud sõnavarakogud.

Vastete kirjapilt on ladina tähestikku kasutavate kirjakeelte puhul kirjakeelne. Vene tähestikul põhineva kirjakeelega keelte vasted esitatakse lihtsustatud soome-ugri foneetilises transkriptsioonis. Kirjakeeleta või ebakindla kirjakeele traditsiooniga keelte vasted esitatakse samuti lihtsustatud soome-ugri transkriptsioonis, v.a vadja ja isuri vasted, mis on esitatud eesti ortograafiale lähedases kirjaviisis (näiteks märkides pikki vokaale kahe tähega). Erandi on põhjustanud asjaolu, et niisugust kirjaviisi on kasutatud vadja ainese põhiallikas „Vadja keele sõnaraamatus” ning ei oleks olnud otstarbekas hakata seda muutma, samuti ei oleks olnud mõttekas kirjutada teineteisele lähedasi vadja ja isuri keelt erinevatel põhimõtetel.

Läänemeresoome keelte vastete esitamisel on toimitud järgmiselt.

Liivi vastete allikaks on Lauri Kettuneni „Livisches Wörterbuch” (1938). Selles sõnaraamatus on esikohal Kuramaa liivi idamurre, mis on ka liivi kirjakeele aluseks. Vastavalt sellele on ka käesoleva sõnaraamatu liivi materjal peamiselt nimetatud murdest. (Üksikjuhtudel esitatud läänemurde andmeid ei ole eraldi tähistatud.) Liivi vasted on (erinevalt Kettuneni sõnaraamatust) esitatud liivi kirjakeele ortograafias, mille tunnusjoontena nimetatagu nt peenenduse märkimist alakomaga (nt *l*, *η*) ja pikkade vokaalide tähistamist ülakriipsuga (nt *ā*, *ū*). Kuramaa liivi vaste puudumisel või muul vajadusel on esitatud Salatsi liivi vaste, mis on eraldi tähistatud. Salatsi liivi vastete aluseks on „Salis-livisches Wörterbuch” (2009), need on soome-ugri transkriptsioonis.

Vadja vasted on esitatud „Vadja keele sõnaraamatu” (1990–2011) alusel. Selles sõnaraamatus on märksõnaks võimalusel läänevadja murde Kattila murraku variant. See variant on valitud ka käesolevasse sõnaraamatusse. Vadja keele edasiandmiseks on „Vadja keele sõnaraamatus” kasutatud eesti ortograafiale lähedast kirjaviisi, kus näiteks pikki vokaale märgitakse kahe tähega. Käesolevas sõnaraamatus on seda kirjaviisi veelgi lihtsustatud, poolheliline *z* on asendatud *s*-iga, velaarne *η* on asendatud *n*-iga.

Soome kirjakeelsed vasted on esitatud „Soome-eesti suursõnaraamatu” (2003) ja „Nykysuomen sanakirja” (1978) alusel. Murdesõnad, vana kirjakeele ning vanade sõnaraamatute sõnad on tsiteeritud sõnaraamatute „Suomen sanojen alkuperä” või „Estnisches etymologisches Wörterbuch” järgi. Üksikjuhtudel on kasutatud soome murrete sõnaraamatut („Suomen murteiden sanakirja”, 1985–).

Isuri vasted on esitatud R. E. Nirvi „Inkeröismurteiden sanakirja” (1971) alusel. Selles sõnaraamatus kasutatud foneetiline transkriptsioon on asendatud eesti ortograafiale lähedase kirjaviisiga, märkides nt pikki vokaale kahe tähega ja asendades poolheliliste häälikute tähised *G*, *B*, *D*, *Z* vastavalt *g*, *b*, *d* ja *z*-ga ning velaarsete *η*-hääliku tähise *n*-iga.

Karjala keele Aunuse murde vastete aluseks on G. N. Makarovi „Slovar’ karel’skogo jazyka (livvikovskij dialekt)” (1990) ning „Karjalan kielen sanakirja” (1968–1997). Viimati nimetatud allikast pärinevad ka teiste karjala murrete vasted, mida on esitatud vajaduse korral. Teisi murdeid omavahel eristatud ei ole, need on tähistatud lihtsalt karjala keelena. Vasted on lihtsustatud soome-ugri transkriptsioonis, kahe allika kirjaviisi on omavahel ühtlustatud, asendades „Karjalan kielen sanakirja” *y*-tähe *ü*-ga ja Makarovi sõnaraamatus esineva poolvokaali *w* vokaalharmooniale vastavalt *u* või *ü*-ga.

Lüüdi keele vastete allikas on Juho Kujola „Lyydiläismurteiden sanakirja” (1944). Selle sõnaraamatu foneetilist transkriptsiooni on mõnevõrra muudetud, näiteks pikkusmärgiga varustatud sõnalõpulised konsonandid on asendatud lühikese vokaali järel kahe tähega, pika vokaalainese järel on pikkusmärk ära jäetud; pikad vokaalid on kirjutatud kahe tähega.

Vepsa vastete põhiallikas on M. I. Zajceva ja M. I. Mulloneni „Slovar’ vepsskogo jazyka” (1972). Üldjuhul on sellest allikast valitud keskvepsa murde vaste (eelistatud murrakud on Järved, Vilhal, Pecoil, Ladv, Korbal või Noidal). Keskvepsa vaste puudumisel on antud põhjavepsa või lõunavepsa vaste (neid ei ole eraldi tähistatud). Vasted on lihtsustatud soome-ugri transkriptsioonis.

Eesti murdevariandid on kirjakeelele lähedases kirjaviisis, mida on kasutatud nt „Väikeses murdesõnastikus” (1982–1989), seega ei ole nt peenendust märgitud.

5. TEISTE KEELTE AINESE ESITAMINE

Teiste keelte kirjakeelne aines on üldjuhul esitatud kirjakeele ortograafias. Muid tähesikke kasutavate kirjakeelte, nt vene ja kreeka keele aines on transliteereeritud vastavalt ÕSis soovitatud rahvusvaheliselt heaks kiidetud reeglitele.

Teiste keelte murdeaines on üldjuhul esitatud kasutatud sõnaraamatu või muu allika alusel. Sama kehtib ka näiteks kõikuva õigekirjatraditsiooniga alamsaksa keele kohta. Nii ei ole alamsaksa sõnades üldjuhul eraldi tähistatud *ö*- ja *ü*-häälikut, vaid need on tavaliselt märgitud vastavalt *o*- ja *u*-tähega nagu enamikus allikates. Tehtud on üksikuid pisemaid ühtlustusi, nt vokaali pikkuse märgina kasutatud alati ülakriipsu.

Üksikute Euroopa kultuuriruumist kaugete keelte vasted on enamasti tsiteeritud kasutatud allikate järgi.

6. SÕNARAAMATU ALLIKAD

Sõnaraamatu koostamisel on kasutatud mitmesuguseid eesti tüvede päritolu käsitlevaid allikaid: etümoloogiasõnaraamatuid, laensõnarühmade monograafilisi käsitlusi, üksikutele etümoloogiatele pühendatud artikleid. Samuti on kasutatud teisi sõnaraamatuid ja taustateavet sisaldavaid teoseid. Olulisemad allikad on esitatud kirjandusloendis.

KIRJANDUST

- Aben, Karl 1957. Eesti ja liivi laene läti sõnavaras. – Emakeele Seltsi aastaraamat III. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 199–216.
- Alatalo, Jarmo 2004. Sölkupisches Wörterbuch aus Aufzeichnungen von Kai Donner, U. T. Sirelius und Jarmo Alatalo. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXX*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Ariste, Paul 1933. Eesti-rootsi laensõnad eesti keeles. *Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX*.₃. Tartu.
- Ariste, Paul 2010. Sõnalaenuõbu. Koostaja Peeter Olesk. Tartu: Ilmamaa.
- Blokland, Rogier 2009. The Russian Loanwords in Literary Estonian. *Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica*, Band 78. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Dal, Vladimir 1955. *Tolkovyj slovar' živogo velikoruskogo jazyka*. Nabrano i napečatano so vtorogo izdanija 1880–1882 gg. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej.
- Das Deutsche Wörterbuch von Jacob und Wilhelm Grimm auf CD-ROM und im Internet. <http://germazope.uni-trier.de/Projekte/DWB>.
- Donner, Kai 1944. Kamassisches Wörterbuch nebst Sprachproben und Hauptzügen der Grammatik. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae VIII*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Eesti keele seletav sõnaraamat 2009. Toimetanud Margit Langemets, Mai Tiits, Tiia Valdre, Leidi Veskis, Ülle Viks, Piret Voll. 2., täiendatud ja parandatud trükk. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ekss/>.
- Eesti murrete sõnaraamat I–V 1994–. Eesti Teaduste Akadeemia, Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Koostanud Tiiu Erelt, Tiina Leemets, Sirje Mäearu, Maire Raadik. Toimetanud Tiiu Erelt. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/qs2006/>.
- Ėrzjan'-ruzion' valks. Ėrzjansko-russkij slovar' 1993. Redakcijas' B. A. Serebrennikovon', R. N. Buzakovan', M. V. Mosinën'. Moskva: Russkij jazyk, Digora.
- Fokos-Fuchs, D. R. 1959. *Syrjänisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- von Gutzeit, W. 1859–1898. *Wörterschatz der deutschen Sprache Livlands I–IV*, I. Nachträge zu A–F. Nachträge zu A–R. Nachträge zu A–Z und V. Nachträge zu H–L. Nachträge zu A–V. Riga: In Commission bei N. Kymmell, In Commission bei A. Fluthwedel & Comp.
- H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch. *Mordovskij slovar' H. Paasonena 1990–1999*. Zusammengestellt von Kaino Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXIII*, 1–6. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 59. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Helimski, Eugen 1997. *Die Matorische Sprache. Wörterverzeichnis – Grundzüge der Grammatik – Sprachgeschichte*. Unter Mitarbeit von Beáta Nagy. *Studia uralo-altaica* 41. Szeged: University of Szeged, Department of Altaic Studies.
- Herrala, Eeva, Aleksandr Feoktistov 1998. *Mokšalais-suomalainen sanakirja. Mokšen'-finnon' valks*. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 58. Turku: Turun yliopisto.

- Hinderling, Robert 1981. Die deutsch-estnischen Lehnwortbeziehungen im Rahmen einer europäischen Lehnwortgeographie. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Häkkinen, Kaisa 2004. Nykysuomen etymologinen sanakirja. Juva: WSOY.
- Joki, Aulis 1973. Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 151. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kalima, Jalo 1936. Itämerensuomalaisten kielten balttilaiset lainasanat. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 202. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Karjalan kielen sanakirja 1968–1997. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* XVI, 1–6. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kettunen, Lauri 1929. Eestin kielen äännehistoria. Toinen, uusittu painos. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia* 156. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kettunen, Lauri 1938. *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* V. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kiparsky, V. 1936. Fremdes im Baltendeutsch. *Mémoires de la Société Néophilologique de Helsingfors* XI. Helsinki: Société Néophilologique.
- Kobolt, Erich 1990. Die deutsche Sprache in Estland. Am Beispiel der Stadt Pernau. *Schriften der baltischen historischen Kommission*. Herausgegeben von Michael Garleff, Paul Kaegbein und Gert von Pistohlkors. Band 2. Lüneburg: Verlag nordostdeutsches Kulturwerk.
- Koivulehto, Jorma 1999. Verba mutuata. Quae vestigia antiquissimi cum Germanis aliisque Indo-Europaeis contactus in linguis Fennicis reliquerint. Edidit Klaas Ph. Ruppel. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* 237. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Komi-russkij slovar'. Komia-roča slovar' 1961. Pod redakciej V. I. Lytkina. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo inostrannyh i nacional'nyh slovarej.
- Kosterkina N. T., A. Č. Momde, T. Ju. Ždanova 2001. *Nganasansko-russkij, russko-nganasanskij slovar'*. Sankt-Peterburg: Prosveščenie.
- Kujola, Juho. *Lyydiläismurteiden sanakirja* 1944. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae* IX. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Kulonen, Ulla-Maija 1996. Sanojen alkuperä ja sen selittäminen. Etymologista leksikografiaa. Suomi 181. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kylstra, A. D., Sirkka-Liisa Hahmo, Tette Hofstra, Osmo Nikkilä 1991–. *Lexicon der älteren germanischen Lehnwörter in den ostseefinnischen Sprachen*. Bd. I A–J. Bd. II K–O. Amsterdam–Atlanta, GA.
- Laanest, Arvo 1975. Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn.
- Lagman, Herbert 1971. Svensk-estnisk språkkontakt. Studier över estniskans inflytande på de estlandssvenska dialekterna. *Acta Universitatis Stockholmiensis, Stockholm Studies in Scandinavian Philology, New Series* 9. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Liin, Helgi 1968. Alamsaksa laensõnad 16. ja 17. sajandi eesti kirjakeeles. Väitekiri filoloogiakandidaadi teadusliku kraadi taotlemiseks. Juhendaja P. Palmeos. Tartu Riiklik Ülikool. Tartu. [Käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus.]
- Līvõkīel-leļķīel-līvõkīel sõnārõntõz. Lībiešu-latviešu-lībiešu vārdnīca 1999. Rīgõ: Līvõ kultūr sidām.
- Lübben, August 1990. *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch*. Nach dem Tode des Verfassers vollendet von Christoph Walther. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. [Reprograf. Nachdr. d. Ausg. Norden u. Leipzig, 1888.]
- Makarov, G. N. 1990. *Slovar' karel'skogo jazyka (livvikovskij dialekt)*. Karel'skij naučnyj centr Akademii nauk SSSR, Institut jazyka, literatury i istorii. Petrozavodsk: Karelija.
- Mikola, Tibor 1995. *Morphologisches Wörterbuch des Enzischen*. *Studia uralo-altaica* 36. Szeged: Universitas Szegediensis de Attila József Nominata.

- Mittelniederdeutsches Handwörterbuch 1955–2004. Begründet von A. Lasch und C. Borchling, herausgegeben von Gerhard Cordes, Dieter Möhn. Neumünster: Wachholtz Verlag.
- Moisio, Arto 1992. Marilais-suomalainen sanakirja. Marla-finnla muter. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 41. Turku: Turun yliopisto.
- Moisio, Arto, Sirkka Saarinen 2008. Tscheremissisches Wörterbuch. Aufgezeichnet von Volmari Porkka, Arvid Genetz, Yrjö Wichmann, Martti Räsänen, T. E. Uotila und Erkki Itkonen. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 151. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Munkácsi, Bernát, Béla Kálmán 1986. Wogulisches Wörterbuch. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Must, Mari 1987. Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus.
- Must, Mari 2000. Vene laensõnad eesti murretes. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Mägiste, Julius 1962. Äldre ryska lånord i estniskan särskilt i det gamla estniska skriftspråket. Lunds Universitets Årsskrift. N. F. Avd. 1. Bd. 55. Nr. 1. Lund: CWK Gleerup.
- Mägiste, Julius 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft. [2. Auflage 2000.]
- Mülenbachs, K. 1929–1932. Latviešu valodas vārdnīca. Lettisch-deutsches Wörterbuch I–IV. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīgā.
- Niemi, Jaana, Mihail Mosin 1995. Ersäläis-suomalainen sanakirja. Ęrzan’-fenn’ valks. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 48. Turku: Turun yliopisto.
- Nirvi, R. E. 1971. Inkeröismurteiden sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIII. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Nykysuomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos 1978. Päätoimittaja Matti Sadeniemi. 6. painos. Porvoo–Helsinki–Juva: Werner Söderström osakeyhtiö.
- Pajusalu, Karl, Tiit Hennoste, Ellen Niit, Peeter Päll, Jüri Viikberg 2009. Eesti murded ja kohanimed. Toimetaja Tiit Hennoste. 2., täiendatud trükk. Tartu Ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituut. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Raag, Raimo 1988. *Nunn, prilla, koka* ja teised. Eesti keele rootsi laensõnadest. – Keel ja Kirjandus 11–12. Tallinn, 655–664, 725–732.
- Raun, Alo 1982. Eesti keele etümoloogiline teatmik. Rooma–Toronto: Maarjamaa. [2. trükk 2000.]
- Rédei, Károly 1986–1988. Uralisches etymologisches Wörterbuch. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Rätsep, Huno 2002. Sõnaloo raamat. Tartu: Ilmamaa.
- Salis-livisches Wörterbuch 2009. Herausgegeben von Eberhard Winkler und Karl Pajusalu. Linguistica Uralica. Supplementary series, volume 3. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus.
- Salminen, Tapani 1998. Nenëj vadi” tēns” padar”. A morphological dictionary of Tundra Nenets. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXVI. Publications of the Databank for Endangered Finno-Ugrian Languages 3. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sammallahti, Pekka 1989. Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja. Ohcejohka: Jorgaleaddji OY.
- Sammallahti, Pekka 1998. The Saami Languages. An Introduction. Kárásjohka: Davvi girji.
- Sammallahti, Pekka, Jouni Mosnikoff 1991. Suomi-koltansaame sanakirja. Lää’dd-sää’m sää’nnke’rjj. Ohcejohka: Girjegiiás.
- Schiller, Karl, August Lübben 1875–1881. Mittelniederdeutsches Wörterbuch. Bremen: Kühnmann, Fischer. <http://www.rzuser.uni-heidelberg.de/~cd2/drw/s/Sa-schm.htm#Schiller-Lubben>.
- Soome-eesti suursõnaraamat. Suomi–viro-suursanakirja 2003. Eesti Keele Instituut. Kotimais-

- ten kielten tutkimuskeskus. Tallinn–Helsinki: Eesti Keele Sihtasutus, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Sorokina, I. P., D. S. Bolina 2001. Ènecko-russkij, russko-èneckij slovar'. Sankt-Peterburg: Prosveščenie.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993. Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjatischen Sprache 1–15. Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin. Klasse für Sprachen, Literatur und Kunst. Berlin: Akademie-Verlag.
- Suomen murteiden sanakirja 1–7 1985–. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 36. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus, Valtion painatuskeskus.
- Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 1992–2000. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 556. Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen julkaisuja 62. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Svenska Akademiens ordbok. *A–tyna*. <http://www.saob.se/>.
- Zajceva, M. I., M. I. Mullonen 1972. Slovar' vepsskogo jazyka. Akademija nauk SSSR, Karel'skij filial, Institut jazyka, literatury i istorii. Leningrad: Nauka.
- Toivonen, Y. H., Erkki Itkonen, Aulis J. Joki, Reino Peltola 1955–1978. Suomen kielen etymologinen sanakirja. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 1–6. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Udmurt-žuč slovar'. Udmurtsko-russkij slovar' 1983. Redakciez V. M. Vahruševlèn. Udmurt ASSR-ys' Ministr''ëslèn Sovetsylèn Naučno-issledovatel'skoj institutèz. Moskva: Russkij jazyk.
- Ungari-eesti sõnaraamat. Magyar-észtt szótár 2010. Bibliotheca studiorum hungaricorum in Estonia 6. Eesti Keele Sihtasutus.
- Vaba, Lembit 1997. Uurimusi läti-eesti keelesuhetest. Eesti Keele Instituut. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos. Tallinn, Tampere.
- Vaba, Lembit 2011. Balti laenude uurimine avab meie kauget minevikku. – Keel ja Kirjandus 10, 734–763.
- Vadja keele sõnaraamat 1990–2011. Toimetanud Elna Adler, Merle Leppik, Silja Grünberg. Eesti Keele Instituut. Tallinn: Signalet, Eesti Keele Sihtasutus.
- Vasil'ev, V. M., A. A. Savatkova, Z. V. Učaev 1991. Marla-rušla muter. Marijsko-russkij slovar'. Joškar-Ola: Marij kniga izdatel'stvo.
- Võro-eesti synaraamat. Võru-eesti sõnaraamat 2002. Koostanud Sulev Iva. Võro Instituudi toimõndusõq 12. Tarto–Võro: Võro Instituut.
- Väike murdesõnastik 1982–1989. Toimetanud Valdek Pall. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn: Valgus. <http://www.eki.ee/dict/vms/>.
- Vääri, Eduard, Richard Kleis, Johannes Silvet 2006. Võõrsõnade leksikon. Seitsmes, parandatud ja täiendatud trükk. Tallinn: Valgus.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest [1893]. Tallinn: Valgus.
- 1001 Wort Baltisch 1990. Gesammelt und herausgegeben von Berend von Nottbeck. 3. Auflage. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.

LÜHENDID

ains	ainsus	RHVL	rahvaluules
eKr	enne Kristuse süнди	s.o	see on
hrl	harilikult	st	see tähendab
hrv	harva esinev	VAN	vanemas keeles
jm	ja muud, ja mujal	VAN KIRJAK	vanas kirjakeeles
jms	ja muud seesugust	VAN SRMT	vanades sõnaraamatutes
jne	ja nii edasi	v	või
jt	ja teised	v.a	välja arvatud
KÕNEK	kõnekeelne	vm	või muu(d)
LASTEK	lastekeelne	vms	või muud seesugust
mitm	mitmus	vrđ	võrdle
MRD	murdekeelne	vt	vaata
nt	näiteks	1P	1. pööre
PILTŁ	piltlik	3P	3. pööre
pKr	pärast Kristuse süнди		

OLULISEMAD HÄÄLDUSMÄRGID

<i>â</i>	<i>o</i> -laadne häälik (nt mõnes skandinaavia keeles)
<i>b, d, g</i>	sulghäälikutele <i>b, d, g</i> vastavad helilised spirandid ehk ahtushäälikud (nt germaani rekonstruktsioonides)
<i>þ</i>	<i>t</i> -le vastav helitu spirant ehk ahtushäälik (nt germaani rekonstruktsioonides)
<i>β, δ, γ</i>	sulghäälikutele <i>b, d, g</i> vastavad helilised spirandid ehk ahtushäälikud (uurali rekonstruktsioonides, mari keeles)
<i>ð</i>	<i>d</i> -le vastav heliline spirant ehk ahtushäälik (mõnes germaani keeles, eenetsi keeles)
<i>ɛ</i>	keskkõrge keskvokaal (nagu eesti <i>õ</i> , nt udmurdi ja komi keeles)
<i>ě</i>	<i>ä</i> -lähedane häälik (vanavene keeles, = <i>ѣ</i>)
<i>ə, ê</i>	redutseeritud ehk ebaselge kvaliteediga vokaal
<i>χ</i>	velaarne ehk pehme suulae piirkonnas hääldatud <i>h</i> (nt nagu saksa keeles sõnas <i>machen</i>)
<i>ĭ</i>	kõrge keskvokaal (nagu vene <i>ѣ</i> , nt vepsa, udmurdi ja komi keeles)
<i>ĵ</i>	poolvokaal <i>j</i> (nt vepsa keeles)
<i>î</i>	ülilühike <i>i</i> (eestirootsi murdes)
<i>l</i>	helitu <i>l</i> (handi keeles)
<i>l̥</i>	helitu <i>l</i> (mokša keeles)
<i>ŋ</i>	velaarne ehk pehme suulae piirkonnas hääldatud <i>n</i> (nagu eesti keeles sõnas <i>kang</i>)
<i>r</i>	helitu <i>r</i> (mokša keeles); <i>z</i> ja <i>r</i> -i vahepealne häälik (algskandinaavia rekonstruktsioonides)
<i>ω</i>	<i>u</i> -laadne häälik (eestirootsi murdes)
<i>uu</i>	kõrge illabiaalne ehk mitte huulte abil moodustatud tagavokaal (<i>u</i> ja <i>ü</i> vahepealne häälik, kamassi keeles)
<i>ʒ</i>	afrikaat ehk samaaegselt suu eesosas hääldatud peenendatud sulg- ja ahtushäälik <i>dʒ</i> (komi keeles)

ž	afrikaat ehk samaaegselt suu keskosas hääldatud sulg- ja ahtushäälik <i>dʒ</i> (komi ja udmurdi keeles)
ẓ̌	afrikaat ehk samaaegselt suu keskosas hääldatud peenendatud sulg- ja ahtushäälik <i>dʒ̣</i> (udmurdi keeles)
æ	<i>ä</i> (nt mõnes germaani keeles)
œ, ø	<i>ö</i> (mõnes germaani keeles)
ɣ	larüngaalklusiil ehk kõrisulghäälik
ʔ	katkehäälik (liivi keeles); nasaleeritud ehk ninakõlaga hääldatud kõrisulghäälik (neenetsi keeles)
ā, ē jne	pikk vokaal
á, é jne	pikk vokaal (ungari keeles); rõhulise silbi vokaal (vene ja kreeka keeles)
ĩ, ũ jne	ülilühike vokaal; <i>ĩ</i> = vanavene <i>ѣ</i> , <i>ũ</i> = vanavene <i>ѳ</i>
ɛ̥, ɪ̥ jne	tavalisest eespool hääldatud vokaal
ń, ś, d', l' jne	palataliseeritud ehk peenendatud konsonant
ł, ŋ, ǰ jne	palataliseeritud ehk peenendatud konsonant (läti ja liivi keeles)
ŋ, r jne	silbiline ehk silpi moodustav konsonant (indoeuroopa ja indoiraani rekonstruktsioonides)
ʎ	kakuminaalne ehk pehme suulae poole pööratud keeletipuga hääldatud <i>l</i> (eestirootsi murdes)
d, s, t	supradentaalsed ehk hambasomphäälikud (eestirootsi murdes)
ḱ, ṅ, ṭ jne	pikad konsonandid (eestirootsi murdes)